

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Σπουδών

Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία

Διπλωματική Εργασία

**Νομαδική κτηνοτροφία: από τις κλέφτικες ομάδες στην προεπαναστατική
εποχή στις ληστρικές ομάδες της μετεπαναστατικής περιόδου**

Παρασκευή Αναστασοπούλου

Επιβλέπων Καθηγητής: Νικόλαος Αναστασόπουλος

Αθήνα, Φεβρουάριος 2025

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας (Παρασκευής Αναστασοπούλου) που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Νομαδική κτηνοτροφία: από τις κλέφτικες ομάδες στην προεπαναστατική
εποχή στις ληστρικές ομάδες της μετεπαναστατικής περιόδου

Παρασκευή Αναστασοπούλου

Επιτροπή Επίβλεψης Πτυχιακής/Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Νικόλαος Αναστασόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος

Ιστορίας και Αρχαιολογίας του

Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Ελευθερία Μαντά

Επίκουρη καθηγήτρια Νεότερης

Ελληνικής Ιστορίας του Αριστοτελείου

Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκη

Αθήνα, Φεβρουάριος 2025

«Στην Μαρία, στην Γωγώ και στον Βασίλη»

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία εστιάζει το ενδιαφέρον της στη διατήρηση του ληστρικού φαινομένου, από την προεπαναστατική μέχρι και τη μετεπαναστατική εποχή, χάρη στη συμβολή της νομαδικής κτηνοτροφίας. Αρχικά, παρουσιάζονται οι αιτίες υποστήριξης των κλέφτικων ομάδων από τους νομάδες κτηνοτρόφους κατά την οθωμανική περίοδο. Ιδιαίτερως, γίνεται λόγος στους συγγενικούς δεσμούς τους και την παροχή αλληλοπροστασίας. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στη συμβολή των κλέφτικων και αρματολικών ομάδων κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Ωστόσο, η πολεμική ικανότητά τους δεν ήταν αρκετή για να αντέξουν τις κακουχίες του απελευθερωτικού αγώνα. Τη λύση, σε αυτό, έδωσαν οι νομάδες κτηνοτρόφοι με την υποστήριξή τους και την τροφοδοσία τους. Έπειτα, το ενδιαφέρον στρέφεται στην εξακρίβωση των λόγων επιβίωσης των ληστρικών συμμοριών στη μετεπαναστατική εποχή. Και εκεί θα διαπιστωθεί η μεγάλη συμβολή της νομαδικής κτηνοτροφίας, η οποία εμπόδιζε την αντιμετώπιση του ληστρικού φαινομένου από το ελληνικό κράτος. Επισημαίνονται, επίσης, οι προσπάθειες που έγιναν από τις ελληνικές κυβερνήσεις για έλεγχο των νομάδων κτηνοτρόφων με σκοπό την εξάλειψη της ληστείας. Τέλος, συνοπτικά, παρουσιάζεται η οριστική αντιμετώπιση της ληστοκρατίας εξαιτίας της επιτυχούς επίτευξης κρατικού ελέγχου της νομαδικής κτηνοτροφίας. Συμπερασματικά, επιβεβαιώνεται ότι η νομαδική κτηνοτροφία υπήρξε η αρχή των κλέφτικων ομάδων, η αιτία διατήρησης των ληστρικών συμμοριών αλλά και το τέλος της ληστοκρατίας.

Λέξεις/Κλειδιά

Νομαδική κτηνοτροφία, κλέφτικες/ληστρικές ομάδες, αμνηστία, συγγενικοί δεσμοί, αλληλοπροστασία, εχθρότητα ελληνικού κράτους

Nomadic Pastoralism: from the thieving groups in the pre-revolutionary period to the bandit groups of the post-revolutionary period.

Paraskevi Anastasopoulou

Abstract

This dissertation focuses on the phenomenon of banditry, from the pre-revolutionary to the post-revolutionary period, through the contribution of nomadic livestock farming. Initially, the reasons for the support of bandit groups by nomadic shepherds during the Ottoman period are presented. Particular emphasis is placed on their kinship ties and the provision of mutual protection. Subsequently, reference is made to the contribution of the bandit and armed groups during the Greek Revolution. However, their military capabilities were insufficient to endure the hardships of the liberation struggle. The solution to this came from the nomadic shepherds, who offered their support and provisions. Later, the focus turns to the reasons for the survival of banditry in the post-revolutionary period. It is here that the significant role of nomadic livestock farming is established, as it hindered the Greek state's efforts to confront banditry. Additionally, efforts made by the Greek state to eliminate banditry through controlling the nomadic shepherds are highlighted. Finally, the dissertation briefly presents the eventual resolution of the banditry issue, achieved through the successful establishment of state control over nomadic livestock farming. In conclusion, it is confirmed that nomadic livestock farming was initially a pillar of support for bandit groups, but it eventually contributed to their eradication.

Keywords

Nomadic pastoralism, thieving/livestock groups, amnesty, kinship ties, mutual protection, hostility of the Greek state

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	V
Abstract	VI
 ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	 1
 1. ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΝΟΜΑΔΙΚΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ & ΚΛΕΦΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ	 4
1.1 Οι νομάδες κτηνοτρόφοι.....	4
1.2 Οι κλέφτικες ομάδες	8
1.3 Ο θεσμός του αρματολικιού	11
1.4 Οι κλέφτες και οι αρματολοί.....	15
1.5 Οι δεσμοί τσελγκάτων και κλέφτικων ομάδων.....	16
 2. ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ.....	 20
2.1 Η επιβίωση κλεφτών-αρματολών κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης	20
 3. ΜΕΤΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΝΟΜΑΔΙΚΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ & ΛΗΣΤΡΙΚΗ ΟΜΑΔΑ	 23
3.1 Η νομαδική κτηνοτροφία.....	23
3.2 Οι ληστρικές συμμορίες.....	25
3.3 Οι σχέσεις νομάδων κτηνοτρόφων και ληστών	28
3.4 Οι νομάδες κτηνοτρόφοι και οι «κοινωνικοί ληστές».....	33
3.5 Τα μέτρα του κράτους: απόδειξη της σχέσης ληστών και νομάδων κτηνοτρόφων	36
 4. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΝΟΜΑΔΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΗΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ.....	 41
 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	 43
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	48

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τόσο η Οθωμανική Αυτοκρατορία, όσο και το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, ήταν η ληστεία. Ειδικότερα, το ληστρικό φαινόμενο ήταν ιδιαίτερα έντονο κατά τη διάρκεια της προεπαναστατικής εποχής μέχρι και τη μετεπαναστατική περίοδο, και πιο συγκεκριμένα μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Παράλληλα, η οθωμανική υποταγή οδήγησε μια μερίδα ανθρώπων να εγκατασταθούν στις ορεινές περιοχές και να γίνουν νομάδες κτηνοτρόφοι. Με τον καιρό, η νομαδική κτηνοτροφία απέκτησε μεγάλη δύναμη που την καθιστούσε δύσκολα ελέγξιμη. Η επιλογή του θέματος έγινε για να διαπιστωθεί, αρχικά, πώς οι νομάδες κτηνοτρόφοι συνέβαλαν στη δημιουργία και διατήρηση των κλέφτικων ομάδων και, στη συνέχεια, πώς συνεισέφεραν στην επιβίωση των ληστρικών ομάδων.

Το πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας αναφέρεται στους λόγους εμφάνισης και, ακολούθως, στην επικράτηση των κλέφτικων ομάδων κατά τη διάρκεια της προεπαναστατικής εποχής. Με την έναρξη της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο, πολλοί αναγκάστηκαν να εγκατασταθούν στις ορεινές δύσβατες περιοχές και να ασχοληθούν με την κτηνοτροφία, ζώντας νομαδικά. Η ανάγκη για προστασία, λόγω της κρατικής απουσίας στα ορεινά μέρη, ανάγκασε τους νομάδες κτηνοτρόφους να εφοδιαστούν με οπλισμό, αποκτώντας μεγάλη εξοικείωση με τα όπλα. Από αυτούς προήλθαν οι κλέφτες, οι οποίοι δημιούργησαν τις κλέφτικες ομάδες. Η αύξηση της δύναμής τους και η εντατικοποίηση της δράσης τους ανάγκασαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία να δημιουργήσει το θεσμό των αρματολών. Στόχος των κλεφτών έγινε η απόκτηση αμνηστίας και η ένταξή τους στο οθωμανικό σύστημα, να γίνουν δηλαδή αρματολοί. Παρόλο αυτά, αυτό δεν αποτελούσε το λόγο για τον οποίο οι κλέφτικες ομάδες κατάφεραν να επιβιώσουν σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η κύρια βοήθεια διατήρησης αυτών οφείλεται στους νομάδες κτηνοτρόφους. Έτσι, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αντιληπτό ότι οι νομάδες κτηνοτρόφοι συνέβαλαν στη διατήρηση των κλέφτικων ομάδων, παρέχοντάς τους προστασία, τροφοδοσία και πληροφορίες για τη δράση τους. Βέβαια όλα αυτά δεν τα παρείχαν μόνο στο πλαίσιο των συγγενικών σχέσεων, που υπήρχαν μεταξύ τους, αλλά και της σχέσης αλληλοπροστασίας που τους συνέδεε.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται λόγος για την επιβίωση των κλεφτών κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα. Ειδικότερα, οι κλέφτικες ομάδες, δημιουργώντας ομάδες ατάκτων, διακρινόμενοι για τις πολεμικές τους ικανότητες, προσέφεραν πολλά για την απελευθέρωση του γένους, ερχόμενοι αντιμέτωποι με τους Τούρκους στον κεντρικό ελλαδικό χώρο. Σε αυτή την προσπάθεια, οι νομάδες κτηνοτρόφοι βοήθησαν προσφέροντας σίτιση, ιατρική περίθαλψη καθώς και τον απαραίτητο εφοδιασμό για την επιτυχή έκβαση του αγώνα. Συνεπώς, οι ποιμένες αποτελούσαν το κύριο στήριγμα επιβίωσης των ατάκτων σωμάτων κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης.

Το τρίτο κεφάλαιο κλίνεται να εξηγήσει το λόγο της συνεχόμενης ύπαρξης των ληστρικών ομάδων, κατά τη διάρκεια της μετεπαναστατικής περιόδου, που δεν ήταν άλλος από τη νομαδική κτηνοτροφία. Πιο συγκεκριμένα, οι νομάδες κτηνοτρόφοι συνέχισαν να ζουν με τον τρόπο που είχαν μάθει για αιώνες, κάτι το οποίο δεν ταίριαζε με το εκσυγχρονιστικό πρότυπο του ελληνικού κράτους. Από την άλλη, τα άτακτα σώματα αντιμετώπιζαν την απομόνωση του ελληνικού κράτους, με αποτέλεσμα να καταφύγουν σε αυτό που γνώριζαν να κάνουν πολύ καλά, τη ληστρική δράση. Η ληστεία αποτελούσε καθημερινό φαινόμενο για το ελληνικό κράτος. Ωστόσο δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί, αν δεν σχηματιζόταν ένα περιβάλλον προστασίας. Τη μεγαλύτερη υποστήριξη την εισέπραζαν από τους νομάδες κτηνοτρόφους. Ο κοινός τρόπος ζωής, οι συγγενικοί τους δεσμοί, η περιθωριοποίησή τους από την ελληνική κοινωνία, οδήγησαν τους νομάδες κτηνοτρόφους να αποτελούν καταφύγιο και να προσφέρουν ένα πέπλο προστασίας στους ληστές. Το προστατευτικό πλαίσιο που παρείχε η νομαδική κτηνοτροφία στις ληστρικές συμμορίες αποτέλεσε την κύρια αιτία, όχι μόνο της διατήρησης της ύπαρξής τους, αλλά και της ανεπιτυχούς προσπάθειας του ελληνικού κράτους για την αντιμετώπισή τους. Το ελληνικό κράτος, αντιλαμβανόμενο ότι η κύρια ενίσχυση των ληστρικών ομάδων ήταν η νομαδική κτηνοτροφία, στράφηκε εναντίον της, παίρνοντας μέτρα με στόχο τον έλεγχο της. Ωστόσο, η μεγάλη δύναμη της νομαδικής κτηνοτροφίας καθιστούσε δύσκολη την προσπάθεια αυτή.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο γίνεται μια σύντομη αναφορά στο τέλος των ληστρικών συμμοριών. Η ολοένα και φθίνουσα πορεία της νομαδικής κτηνοτροφίας, που προκαλούταν από τα μέτρα των ελληνικών κυβερνήσεων, ενίσχυε τη ληστρική δράση. Όμως, η κρατική πίεση, που ασκείτο στη νομαδική κτηνοτροφία,

γινόταν όλο και περισσότερο έντονη, μη μπορώντας να αποφύγουν το τέλος το οποίο διαφαινόταν, ενώ ταυτοχρόνως, προκαλούσε την εξασθένηση του ληστρικού φαινομένου. Η σταδιακή αποδυνάμωση των τσελιγκάτων ανάγκασε τους νομάδες κτηνοτρόφους να υπακούσουν στους κανόνες του ελληνικού κράτους, δίνοντας την ευκαιρία στην κυβέρνηση Βενιζέλου για την οριστική αντιμετώπιση της ληστείας.

Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα, όπου καταδεικνύεται ότι η νομαδική κτηνοτροφία αποτελούσε τον κύριο παράγοντα ενδημικότητας του ληστρικού φαινομένου. Παρά τα μέτρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αρχικά, και του ελληνικού κράτους, στη συνέχεια, οι κλέφτικες και ληστρικές ομάδες κατάφεραν να επιβιώσουν για πολλούς αιώνες, χάρη στη συμβολή των νομάδων κτηνοτρόφων. Αυτό εξηγεί και το γεγονός γιατί η σταδιακή παρακμή της νομαδικής κτηνοτροφίας προκάλεσε, σταδιακά, και το τέλος της ληστοκρατίας. Η κυβέρνηση Βενιζέλου κατάλαβε ότι πλέον μπορούσε να καταπολεμήσει τη ληστοκρατία, αφού είχε χάσει το μεγαλύτερο υποστηρικτή της, τη νομαδική κτηνοτροφία.

Τέλος, αναφορικά με τη μεθοδολογία, η εργασία βασίστηκε στην αξιοποίηση σχετικής βιβλιογραφίας.

1. ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΝΟΜΑΔΙΚΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ & ΚΛΕΦΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

1.1 Οι νομάδες κτηνοτρόφοι

Η τούρκικη υποδούλωση και η αδυναμία προσοδοφόρας απόδοσης των χωραφιών οδήγησε μια μερίδα ανθρώπων να εγκατασταθούν στις δύσβατες ορεινές περιοχές. Εκεί επιδόθηκαν στην ενασχόλησή τους με την κτηνοτροφία. Με τον καιρό, τα ποίμνιά τους αυξάνονταν, αποκτώντας μεγάλη δύναμη.¹

Έτσι, δέκα έως τριάντα κτηνοτροφικές οικογένειες ένωναν τα βοσκοτόπια τους και δημιουργούσαν τσελιγκάτα. Επρόκειτο για μία σχέση συνεργασίας, εμπιστοσύνης και αλληλοβοήθειας. Με αυτόν τον τρόπο συνεργάζονταν για την παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων, προστάτευαν περισσότερο τα ζώα τους και δημιουργούσαν καλύτερες συνθήκες εκμετάλλευσης αυτών. Όσο περισσότερες ήταν οι κτηνοτροφικές οικογένειες και τα ζώα, τόσο υπολογίσιμη ήταν η κοινωνική και οικονομική δύναμη του τσελιγκάτου. Επιπλέον, σε περίπτωση που κάποια οικογένεια επιθυμούσε να αποχωρήσει από αυτό, μπορούσε να το κάνει, αλλά σε συγκεκριμένες εποχές, είτε την άνοιξη (τέλος χειμερινής περιόδου) είτε το φθινόπωρο (τέλος καλοκαιρινής περιόδου). Τα τσελιγκάτα αποτελούνταν από ομάδες Σαρακατσαναίων, Βλάχων, Αρβανιτόβλαχων και «Κουπατσιαραίων» (κτηνοτρόφοι γνωστοί με αυτό το όνομα) και πολλές φορές ήταν πολύ μεγάλα σε μέγεθος, αποτελούμενα από χιλιάδες πρόβατα καθώς και από άλλα ζώα (αγελάδες, άλογα, μουλάρια και γίδια).²

Το τσελιγκάτο ήταν ένας άτυπος συνεταιρισμός με πατριαρχική δομή, αποτελούμενο, κυρίως, από κτηνοτρόφους με οικογενειακούς δεσμούς και κοινούς στόχους. Οι οικογένειες ενώνονταν για κοινή παραγωγή και κοινές συμφωνίες για πωλήσεις των κτηνοτροφικών προϊόντων. Το κάθε τσελιγκάτο είχε ιεραρχική δομή και

¹ Καρατζένης Νίκος, *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων (οι άνθρωποι των αετοκορφών, της αυγής, του ήλιου και των καταιγίδων)*, Άρτα, 1991, σ. 50, Κολιόπουλος Ιωάννης, «Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο: Θ. Βερέμης κ.ά, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεώτερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997, σ. 133-134, Λαμνάτος Βασίλης, *Η ζωή στα χειμαδιά*, Παπαζήση, Αθήνα, 1973, σ. 14-15.

² Αρσενίου Λάζαρος, *Τα τσελιγκάτα, Οι άτυποι συνεταιρισμοί των ορεινών κτηνοτρόφων στην ειρηνική παραγωγή και τους εθνικούς αγώνες*, Ιδιωτική, Αθήνα, 1972, σ. 1, 19, 26, Καρατζένης, ό.π., σ. 54, Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου, στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα, 1995, σ. 38-39.

αποτελείτο από τον τσέλιγκα, τους σμίχτες και τους τσοπάνηδες, οι οποίοι διακρίνονταν ανάλογα με τον αριθμό των προβάτων τους.³

Ο αρχηγός τους, ο τσέλιγκας, γινόταν αυτός που το κοπάδι του αποτελούσε την πλειοψηφία των προβάτων και διακρινόταν για τις διπλωματικές του ικανότητες. Πιο συγκεκριμένα, ήταν αυτός που διαπραγματευόταν με τον έξω κόσμο και με το κράτος, κανόνιζε την ενοικίαση των βοσκοτόπων και τις αγοραπωλησίες, δημιουργούσε δημόσιες σχέσεις, ενεργώντας με αυτοβουλία, χωρίς να δέχεται αντιδράσεις για τις αποφάσεις τους από τα υπόλοιπα μέλη. Επιπλέον, διέθετε ικανότητα διοίκησης, δυναμισμό, τιμιότητα και αυτό δημιουργούσε φήμη, προσελκύοντας νέα μέλη και ενισχύοντας το τσελιγκάτο. Ήταν λεβέντης στην εμφάνιση αλλά και στο χαρακτήρα. Διακρινόταν για το θάρρος, την ειλικρίνεια, την ευφυΐα, την τιμιότητα και είχε βασικές γνώσεις, έτσι ώστε να μπορεί να κάνει υπολογισμούς και να πραγματοποιεί καλές οικονομικές συμφωνίες. Παρόλο αυτά, με στόχο τη συλλογική δράση και την ομόνοια μεταξύ τους, πολλές φορές συζητούσε με τους σμίχτες, έτσι ώστε να παρθεί η απόφαση από κοινού. Με λίγα λόγια, οι σμίχτες παρείχαν τη βοήθειά τους στον τσέλιγκα για τη διοίκηση του τσελιγκάτου.⁴ Τέλος, πολλές φορές ο τσέλιγκας έδινε το όνομά του στο τσελιγκάτο και το αξίωμά του ήταν κληρονομικό. Ο κληρονόμος έπρεπε να φανεί αντάξιός του, ενώ σε αντίθετη περίπτωση το τσελιγκάτο διαλυόταν.⁵

Οι σμίχτες ασχολούνταν με τα εσωτερικά θέματα του τσελιγκάτου και παρείχαν τα πρόβατά τους σε αυτό, εξασφαλίζοντας όχι μόνο την προστασία αυτών, αλλά και καλύτερες οικονομικές απολαβές από ότι θα ήταν μόνοι τους. Πολλές φορές παρείχαν τη βοήθειά τους στον τσέλιγκα για την καλύτερη διοίκηση του τσελιγκάτου. Οι τσοπαναραίοι ήταν κυρίως φτωχοί χωρικοί, χωρίς περιουσία. Το τσελιγκάτο τους εξασφάλιζε την τροφή τους και τη διαμονή τους, με αντάλλαγμα την προσφορά τους στα κοπάδια. Σμίχτες και τσοπαναραίοι ονειρεύονταν να γίνουν τσελιγκάδες και εργάζονταν σκληρά για το σκοπό αυτό.⁶

Οι κτηνοτροφικές οικογένειες που απάρτιζαν το κάθε τσελιγκάτο ήταν στηριγμένες στην πατριαρχική δομή. Ειδικότερα, αποτελούνταν από τον πατέρα (τον αρχηγό της οικογένειας), τη μητέρα, τους παντρεμένους γιούς τους και τα παιδιά

³ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 15-16, 18, Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 54-56, Νιτσιάκος, *ό.π.*, σ. 66.

⁴ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 16-17, 26, Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 57.

⁵ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 17, Λαμνάτος, *ό.π.*, σ. 18-19.

⁶ Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 57-58.

αυτών. Αυτή η μορφή της οικογένειας ήταν αναγκαία για τους κτηνοτρόφους που είχαν ανάγκη από εργατικά χέρια για την εκμετάλλευση των κοπαδιών τους.⁷ Όλα τα μέλη της οικογένειας, ακόμα και οι γυναίκες και τα παιδιά, συμμετείχαν στις δουλειές των τσελιγκάτων. Τα τσελιγκάτα αποτελούσαν μία μικροκοινωνία, όπου παρήγαγαν αγαθά, τα οποία διοχέτευαν όχι μόνο στις τοπικές αγορές, αλλά και στις αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι είχαν ανάγκη από εργατικά χέρια, έτσι ώστε να τους εξασφαλίζουν το απαραίτητο εργατικό δυναμικό, για την παραγωγή των κτηνοτροφικών προϊόντων.⁸

Τα μέλη του τσελιγκάτου ήταν συνδεδεμένα με συγγενικούς δεσμούς. Οι συγγενικές σχέσεις είχαν μεγάλη σημασία, γιατί με αυτόν τον τρόπο ενέπνεαν εμπιστοσύνη μεταξύ τους. Αν, για παράδειγμα, ένας τσελιγκας πληροφορούταν ότι ένας σμίχτης συγγενής του ζούσε φτωχικά σε κάποιο τσελιγκάτο, τον καλούσε στο δικό του. Οι συγγενικοί δεσμοί ήταν ιεροί και γι' αυτό δεν σύναπταν γάμους μεταξύ τους. Αντιθέτως, πάντρευαν τα παιδιά τους με παιδιά άλλων τσελιγκάτων με σκοπό τη δημιουργία δικτύων αλληλοβοήθειας.⁹

Οι νομάδες κτηνοτρόφοι είχαν μεταξύ τους εμπιστοσύνη και έδιναν μεγάλη αξιοπιστία στο λόγο. Όλες οι συμφωνίες και οι υποσχέσεις μεταξύ τους πραγματοποιούνταν δίνοντας το λόγο. Η υπογραφή συμβολαίων δεν είχε δύναμη γι' αυτούς και θεωρούσαν, αυτόν τον τρόπο συμφωνίας, μια υποτιμητική διαδικασία. Αντιθέτως, διακρίνονταν για την αξιοπιστία τους και τη φερεγγυότητά τους και πραγματοποιούσαν όλες τις αγοραπωλησίες, τους λόγους των γάμων, την ενοικίαση βοσκοτόπων, με το λόγο.¹⁰

Τα τσελιγκάτα, ζώντας νομαδικά, μετακινούνταν δύο φορές το χρόνο και συνήθιζαν να νοικιάζουν τα ίδια βοσκοτόπια, ακολουθώντας ασφαλείς διαδρομές, συνήθως κατά μήκος των ποταμών. Ειδικότερα, το χειμώνα μετακινούνταν το μήνα Οκτώβριο και βρίσκονταν κοντά σε πεδινά μέρη της Θράκης, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Το καλοκαίρι μετακινούνταν το μήνα Μάιο και ανέβαιναν στα ορεινά

⁷ Στο ίδιο, σ. 54.

⁸ Αρσενίου, ό.π., σ. 16, Γούναρης Βασίλης, *Δεν είν'ο περσινός καιρός... Έλληνες κλεφταρματολοί και Αλβανοί στασιαστές (1829-1831)*, ΠΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2019, σ. 20.

⁹ Αρσενίου, ό.π., σ. 23, Νιτσιάκος, ό.π., σ. 67-68.

¹⁰ Καρατζένης, ό.π., σ. 55-56.

βοσκοτόπια που βρίσκονταν στα βουνά της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας (Άγραφα, Πίνδο, Όλυμπος, Ροδόπη κλπ.).¹¹

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, η νομαδική κτηνοτροφία γνώρισε μεγάλη άνθηση. Αυτό συνέβη διότι το ενδιαφέρον της οθωμανικής εξουσίας στρεφόταν στην τήρηση της τάξης στις επικερδείς πεδινές περιοχές. Σε αντίθεση με τις ορεινές περιοχές που ήταν δύσκολα προσβάσιμες, καθιστώντας την επιβολή εξουσιαστικών αρχών ασύμφορη. Επιπλέον, η κύρια δραστηριότητα στις ορεινές περιοχές ήταν η κτηνοτροφία, που ήταν νομαδική, και αυτό δυσκόλευε την επιβολή μόνιμης φορολογίας. Οπότε, δεν υπήρχε οικονομικό όφελος και, κατ' επέκταση, δεν υπήρχε επιθυμία για οικονομική επιβάρυνση της οθωμανικής εξουσίας με στόχο την επιβολή νομιμότητας στα ορεινά μέρη.¹²

Οι Τούρκοι, αντικρίζοντας τα εύφορα εδάφη της Στερεάς Ελλάδας, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, θέλησαν να εκμεταλλευτούν τις περιοχές αυτές με στόχο τον πλουτισμό τους. Αυτό ανάγκαζε τους Έλληνες ραγιάδες να εργάζονται σκληρά και να ζουν κάτω από αντίξοες συνθήκες, οδηγώντας πολλούς να καταφύγουν στα βουνά.¹³ Επίσης, αυτό αποτελούσε ένα δύσκολο εγχείρημα δεδομένου ότι η ζωή ήταν οργανωμένη γύρω από τους κάμπους. Όμως, με αυτόν τον τρόπο, τους δινόταν η ευκαιρία να ζήσουν ελεύθεροι, έχοντας, ταυτοχρόνως, το φόβο για το πώς θα επιβιώσουν στα έρημα βουνά. Η σωτηρία τους έμελλε να είναι τα τσελιγκάτα, τα οποία τους προσέφεραν όχι μόνο περίθαλψη, αλλά και προστασία.¹⁴

Οι Τούρκοι, αντιλαμβανόμενοι τη φυγή αυτή, καθιέρωσαν αυστηρές ποινές στους φυγάδες. Δεν ήθελαν να υπάρχουν ελεύθεροι Έλληνες και, παράλληλα, έβλεπαν τη μείωση των εργατικών χεριών στα τσιφλίκια τους. Οι νομάδες κτηνοτρόφοι βοηθούσαν τους ραγιάδες να εγκατασταθούν στα βουνά και τους έκρυβαν από τους Τούρκους. Γι' αυτό και πολλά ορεινά χωριά που είχαν ερημώσει απέκτησαν ξανά ζωή (Όλυμπο, Άγραφα, Πίνδο και αλλού).¹⁵ Έτσι, τα τσελιγκάτα παρείχαν, με αυτόν τον

¹¹ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 19, 22, 28, Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 134, Λαμνάτος, *ό.π.*, σ. 24-31.

¹² Παπαγεωργίου Στέφανος, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Παπαζήση, Αθήνα, 2004, σ. 49-50.

¹³ Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 123

¹⁴ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 43

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 44, Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 125.

τρόπο, βοήθεια στο έθνος, αφού βοηθούσαν σκλαβωμένους πατριώτες να ζήσουν «ελεύθεροι», δημιουργώντας εστίες σε δύσβατες ορεινές περιοχές.¹⁶

Παράλληλα, έκαναν την εμφάνισή τους συμμορίες Τουρκαλβανών ληστών, δημιουργώντας πολλά προβλήματα. Ειδικότερα, λήστευαν, σκότωναν και λεηλατούσαν περιουσίες χωρικών και νομάδων κτηνοτρόφων. Οι νομάδες κτηνοτρόφοι, προκειμένου να προστατεύσουν την περιουσία τους από τις συμμορίες των Τουρκαλβανών, άρχισαν να αποκτούν οπλισμό. Κάποιοι από αυτούς τους ένοπλους ποιμένες άρχισαν να ανεξαρτητοποιούνται, δημιουργώντας ομάδες κλεφτών, κλέβοντας κυρίως Τούρκους πλούσιους. Έτσι, οι κλέφτικες ομάδες δημιουργήθηκαν μέσα στα τσελιγκάτα καθώς και στους κατοίκους αυτών των ορεινών χωριών.¹⁷

1.2 Οι κλέφτικες ομάδες

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, το ληστρικό φαινόμενο ήταν έντονο και ενδημικό. Η εκτενής έκταση της αυτοκρατορίας, η ένδεια, η καταπίεση, η εύκολη προμήθεια όπλων, οδηγούσαν πολλούς χωρικούς να καταφύγουν στις ορεινές δύσβατες περιοχές. Στα μέρη, δηλαδή, εκείνα, όπου η κρατική μηχανή απουσίαζε και όπου η κύρια οικονομική δραστηριότητα ήταν η κτηνοτροφία, με στόχο να βρουν λύση στο βιοποριστικό τους πρόβλημα. Έτσι γίνονταν κλέφτες.¹⁸

Οι κλέφτες, αρχικά, οργανώθηκαν σε μικρές ομάδες, 10-15 ατόμων, γνωστές ως «νταϊφάδες, μπουλούκια», με αρχηγό τον πρωτοκλέφτη, που ονομαζόταν καπετάνιος. Συχνά δημιουργούνταν μεγάλες κλέφτικες ομάδες, στις οποίες τα μέλη τους αριθμούσαν πολλές δεκάδες ή και εκατοντάδες.¹⁹ Ο καπετάνιος της κλέφτικης ομάδας διακρινόταν για την παλικάριά και τη στρατιωτική του ικανότητα. Για να γίνει κάποιος καπετάνιος, έπρεπε να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη των παλικάριών, δηλαδή, ότι ήταν άξιος για έναν κλέφτικο αγώνα.²⁰ Στην κλέφτικη ομάδα γίνονταν μέλη όσοι ήταν πρόθυμοι να γευτούν τον κίνδυνο και είχαν τις κατάλληλες ικανότητες. Κατάγονταν από τους νομάδες κτηνοτρόφους, αλλά και από φτωχούς αγρότες. Χάρη

¹⁶ Αρσενίου, ό.π., σ. 45.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 45-46, Γούναρης, ό.π., σ. 21-22, Κολιόπουλος, 1997, ό.π., σ. 134-135.

¹⁸ Στο ίδιο, 1997, σ. 137, Παπασταματίου Δημήτριος, «Οι ένοπλες ομάδες», στο: Δ. Παπασταματίου, Φ. Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, ΣΕΑΒ, Αθήνα, 2015, σ. 129-140, σ. 129-130.

¹⁹ Γούναρης, ό.π., σ. 22, Κολιόπουλος, 1997, ό.π., σ. 137, Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 50.

²⁰ Ροδάκης Περικλής, *Κλέφτες και Αρματολοί, Η ιστορικοκοινωνική διαμόρφωση του Ελλαδικού χώρου στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, τόμ. Α', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999, σ. 193.

σε αυτούς μπορούσαν να επιβιώνουν κάτω από τις απαιτητικές συνθήκες των ορεινών περιοχών, καθώς και τους διαρκείς διωγμούς τους.²¹

Τα πιο συνηθισμένα θύματα των κλεφτών ήταν χωρικοί και ταξιδευτές, από τους οποίους λήστευαν όχι μόνο χρήματα, αλλά και τρόφιμα, ρούχα, πολύτιμα αντικείμενα. Δύσκολα επιτίθονταν σε πλούσιους, αφού οι τελευταίοι σπάνια δεν συνοδεύονταν από την προσωπική τους φρουρά. Αρκετούς τους αιχμαλώτιζαν και τους βασάνιζαν με σκοπό την απόκτηση λύτρων.²²

Η ζωή των χωρικών γινόταν πιο δύσκολη, εκτός από τις οθωμανικές απαιτήσεις, εξαιτίας της δράσης των κλεφτών. Ο χωρικός, στο έλεος των ανυπότακτων ραγιάδων, καθώς και των μουσουλμάνων αγάδων, ζούσε φτωχικά, άοπλος, χωρίς τιμή, μη αποτελώντας πρότυπο για παραδειγματισμό. Από αυτούς, βεβαίως, προέρχονταν και κάποιοι κλέφτες, οι οποίοι σε καμία περίπτωση δεν επιθυμούσαν να επιστρέψουν στην κατηγορία του καταπιεσμένου υπόδουλου ανθρώπου. Μάλιστα, ήταν μεγάλη προσβολή για τον κλέφτη να τον προσφωνήσουν «χωριάτη». Εκτός από αυτούς, κλέφτες γίνονταν και οι φυγόδικοι, οι άνθρωποι της παρανομίας, χωρίς περιουσία και υποχρεώσεις, οι οποίοι, αποκομμένοι από το κοινωνικό σύνολο, κατέφευγαν στα βουνά και στρέφονταν στη ληστεία.²³

Η κλέφτικη ομάδα δρούσε για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της, και η παρουσία της έκανε δύσκολη τη ζωή των χωρικών. Απόδειξη αποτελούν τα πολλά δημοτικά-κλέφτικα τραγούδια, στα οποία είναι αποτυπωμένη η βία που ασκούσαν στα θύματά τους, καθώς και ο τρόπος που τους αιχμαλώτιζαν και τους λήστευαν. Παράλληλα, όμως, εξυμνούσαν την κλέφτικη ζωή. Ο κλέφτης, ερχόμενος σε αντίθεση με την καθεστηκυία τάξη, αποτελούσε το πρότυπο του παλικάριού, της ανδρείας, της λεβεντιάς και της τόλμης. Η ληστεία δεν αντιμετωπιζόταν ως κατακριτέα πράξη από την κοινωνία. Αντιθέτως, οι κλέφτες προκαλούσαν τον θαυμασμό του λαού, γιατί αψηφούσαν τους κινδύνους, εναντιώνονταν στις οθωμανικές αρχές, ζούσαν ελεύθεροι στα βουνά, εκφράζοντας τους πόθους της φτωχής αγροτιάς. Παρά το ότι τους

²¹ Στο ίδιο, σ. 196-197.

²² Ασδραχάς Σπύρος, *Πρωτόγονη Επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες (18ος-19ος αι.)*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα, 2019, σ. 6, Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 138, Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 50.

²³ Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 137, Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 51, Τσιάμαλος Δημήτρης, *Οι αρματολοί της Ρούμελης, Μελέτη για τις αρματολικές συγκρούσεις και τα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα της περιοχής κατά την προεπαναστατική και επαναστατική περίοδο του 1821*, Παπαζήση, Αθήνα, 2009, σ. 43.

ασκούσαν βία, όχι λιγότερη από τους δυνάστες, σπάνια συνεργάζονταν με τους καταδιωκτικούς μηχανισμούς για τον εντοπισμό τους.²⁴

Ο αγροτικός πληθυσμός διαιωνίζε το ληστρικό φαινόμενο, αφού, ακόμη και χωρικοί και σε πολλές περιπτώσεις ολόκληρα χωριά, λήστευαν ταξιδιώτες, αν και όχι συστηματικά. Οι χωρικοί συμμετείχαν σε ομάδες κλεφτών, διότι τους προσέφερε κοινωνική ανάδειξη και οικονομική επιφάνεια, μη έχοντας στόχο την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης.²⁵ Όμως, το ληστρικό φαινόμενο αποτελούσε κυρίως δράση των νομαδικών κτηνοτροφικών πληθυσμών, οι οποίοι διέσχιζαν τον ελλαδικό χώρο, κάνοντας μεγάλες αποστάσεις, από την Πίνδο ως τη Θράκη. Η ληστεία δεν ήταν το βασικό εισόδημά τους, αλλά η κατοχή των όπλων, η εξοικείωση τους με τη βία και οι συνεχείς μετακινήσεις τους ευνοούσαν την πραγματοποίηση επιθέσεων σε ανυπεράσπιστους χωρικούς και σε γειτονικά τσελιγκάτα.²⁶

Όταν η κατάσταση ξέφευγε, το κράτος έστελνε κατασταλτικούς μηχανισμούς με στόχο την επιβολή της δημόσιας τάξης.²⁷ Σε περιπτώσεις καταδίωξης, οι κλέφτικες ομάδες συχνά ενώνονταν, αποτελώντας μία ενιαία ομάδα με κοινό αρχηγό και με στόχο την επιτυχή επίτευξη μιας ληστείας. Αυτές οι ομάδες ήταν επικίνδυνες και κατέκλυζαν τα βουνά.²⁸ Από την άλλη, το οθωμανικό κράτος ευνοούταν από τη ληστεία, αφού έδινε λύση στα κοινωνικά ζητήματα της ανεργίας, της ένδειας, της πείνας. Επιπροσθέτως, πολλές ομάδες ληστών παρείχαν προστασία σε τοπικούς άρχοντες, κάτι το οποίο δεν βάρυνε την κρατική εξουσία. Αντιθέτως, τα κύρια θύματά τους ήταν οι φτωχοί χωρικοί.²⁹

Παρόλο αυτά, η δράση των κλέφτικων ομάδων άρχισε να αυξάνεται. Πολλοί καπετάνιοι κατάφερναν να αποκτήσουν δύναμη, δίνοντάς τους την αφορμή να κάνουν επιδρομές σε χωριά και επιθέσεις σε εμπορικά караβάνια. Αυτό, τους έκανε επικίνδυνους, με αποτέλεσμα η οθωμανική εξουσία να αναγκαστεί να αντιδράσει, δημιουργώντας τον θεσμό των αρματολών. Ειδικότερα, το οθωμανικό κράτος άρχισε

²⁴ Ασδραχάς, *ό.π.*, 7, Γούναρης, *ό.π.*, σ. 22-23, Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 197, Δαμιανάκος Στάθης, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα, 2003, σ. 80-82, Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 136-137, Μπουσχότεν Βαν Ρίκι, «Γεωπολιτική της ελληνικής Αντίστασης. Η περίπτωση της Βόρειας Πίνδου», περ. Δοκιμές, τ. 6, Αθήνα, 1997, σ. 10-11, Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 50-51, Παπασταματίου, *ό.π.*, σ. 135, Τσιάματος, *ό.π.*, σ. 47-48.

²⁵ Παπασταματίου, *ό.π.*, σ. 134.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 130-131.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 130.

²⁸ Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 195, Τσιάματος, *ό.π.*, σ. 60.

²⁹ Παπασταματίου, *ό.π.*, σ. 129-130.

να έρχεται σε διαπραγματεύσεις με τους κλέφτες, παραχωρώντας τους τη δυνατότητα ένταξης στη νομιμότητα και δίνοντας στους φιλόδοξους αρχηγούς τους, την ευκαιρία για πλουτισμό και κοινωνική ανάδειξη.³⁰

1.3 Ο θεσμός του αρματολικιού

Οι κλέφτες δρούσαν με σκοπό να αμνηστευτούν και να γίνουν αρματολοί, έτσι ώστε να καταξιωθούν και να ζήσουν μια άνετη νόμιμη ζωή.³¹ Για το σκοπό αυτό, λεηλατούσαν χωριά, με στόχο να εξασφαλίσουν την κυριαρχική τους ικανότητα και να καταφέρουν να διαπραγματευτούν με τις οθωμανικές αρχές. Σε αυτά τα μέρη ζούσαν δημογέροντες, τους οποίους, από τη μια μεριά, οι οθωμανικές αρχές δεν ήθελαν να δυσαρεστήσουν, από τη άλλη, όμως, δεν μπορούσαν να τα βάλουν με τους αρματολούς. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν, λόγω των καταστροφών των κλέφτικων ομάδων, οι ίδιοι οι δημογέροντες να δέχονται να συμβιβαστούν μαζί τους, πρόθυμοι να παραχωρήσουν μέρος των άγραφων δικαιωμάτων τους, ζητώντας από τις οθωμανικές αρχές να τους διορίσουν αρματολούς.³²

Στη συνέχεια, ο εν δυνάμει καπετάνιος, ο αρχηγός της αρματολικής ομάδας, παρουσιαζόταν στον πασά και στην αντιπροσωπεία του, δηλώνοντας υποταγή στον Σουλτάνο. Εκεί, παρελάμβανε τον επίσημο διορισμό του, καθώς και το επίσημο έγγραφο με τα πολιτικά και οικονομικά προνόμια που τους δίνονταν (μπουγιουρτί) και αναλάμβανε το αρματολίκι.³³ Έτσι, τους παρέχονταν αμνήστευση, με στόχο την επαναφορά τους στη νομιμότητα και στη συνέχεια τους ανέθετε τη φύλαξη και την παροχή προστασίας ορεινών δύσβατων περασμάτων, των δερβενίων, και ορεινών περιοχών (αρματολικιών). Με άλλα λόγια, τα προστάτευαν από ληστρικές επιδρομές κλέφτικων ομάδων. Επρόκειτο για ένα τέχνασμα των οθωμανικών αρχών, η

³⁰ Αναστασόπουλος Νικόλαος, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσολέγεμο: Το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 2012, σ. 41, Βασδραβέλλης Ι, *Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν*, *Μακεδονικά*, 11, Θεσσαλονίκη, 1971, σ. 9, Κοταρίδης Νίκος, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα, 1993, σ. 21-29, Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 5-66, Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 51-52, Παπασταματίου, *ό.π.*, σ. 129-130.

³¹ Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 199.

³² Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 138, Μπουσχότεν, *ό.π.*, σ. 10-11, Παπασταματίου, *ό.π.*, σ. 130, Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 166.

³³ Αναστασόπουλος, 2012, σ. 41, Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 170-171, Τσιάμαλος, *ό.π.*, σ. 63.

αμνήστευση των κλεφτών, με σκοπό την καταδίωξη κλεφτών και την αποφυγή ανάγκης για εγκατάσταση μόνιμων στρατιωτικών σωμάτων.³⁴

Με την αμνηστία οι κλέφτες αποδέχονταν την οθωμανική εξουσία. Αυτή η διαδικασία νομιμοποίησης των κλέφτικων ομάδων και αποδοχής τους από την οθωμανική εξουσία, αναφέρεται σε πολλά κλέφτικα τραγούδια. Αποτέλεσμα ήταν η αρματολική ομάδα να αναλαμβάνει την προστασία μιας περιοχής, εισπράττοντας φόρους από τους κατοίκους. Οι αρματολοί, απαλλαγμένοι από φόρους, αποκτούσαν περιουσία και κοινωνική ανάδειξη.³⁵ Με τις παροχές αυτές, το οθωμανικό κράτος παρέκκλινε από το ισλαμικό δίκαιο, με στόχο τη διατήρηση της τάξης και την ομαλή λειτουργία του κράτους. Και αυτό γιατί παρείχαν το δικαίωμα στους χριστιανούς ραγιάδες για κατοχή οπλοφορίας και άσκηση στρατιωτικού επαγγέλματος.³⁶

Στον ελληνικό χώρο, το αρματολίκι εμφανίζεται για πρώτη φορά στα Άγραφα (1525), περιοχή που όχι μόνο ήταν οικονομικά ασύμφορη για μόνιμη επιβολή ελέγχου, αλλά και πολύ δύσκολη λόγω της δυσβατότητας της περιοχής. Από εκεί, το αρματολικό φαινόμενο εξαπλώθηκε σε ορεινές περιοχές της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Στερεάς Ελλάδας, της Μαγνησίας, δηλαδή σε περιοχές πλησίον τσελιγκάτων.³⁷ Το αρματολίκι αποτελούσε ένα μικρόκοσμο με δική του οικονομία, στηριγμένη στην κτηνοτροφία, κατά κύριο λόγο, αλλά και στη γεωργία, έχοντας τη δική του διοίκηση.³⁸

Οι ομάδες των αρματολών ήταν οργανωμένα στρώματα και είχαν ιεραρχία, στην κορυφή της οποίας βρισκόταν ο καπετάνιος, ο οποίος φρόντιζε να έχει δίπλα του πιστά παλικάρια, από τα οποία εκλεγόταν. Όπως προαναφέρθηκε, οι αρματολοί ήταν χριστιανοί που προέρχονταν από αγροτικές οικογένειες. Ωστόσο, για την οθωμανική κοινωνία ήταν *askeri*, αφού παρείχαν τη στρατιωτική τους υπηρεσία στο κράτος, χωρίς φορολογικές υποχρεώσεις, όπως οι ραγιάδες.³⁹

Το αρματολίκι αποτέλεσε ένα είδος τσιφλικιού. Ο καπετάνιος ζούσε, όπως και οι προύχοντες και ανώτεροι κληρικοί, έχοντας υπηρετικό προσωπικό, πολυτελείς

³⁴ Αναστασόπουλος, 2012, *ό.π.*, σ. 42, Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 135, Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 52, Παπασταματίου, *ό.π.*, σ. 132-133, Τσιάμαλος, *ό.π.*, σ. 62.

³⁵ Κοταρίδης, 1993, *ό.π.*, σ. 21, Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 52-53, Πιζάνιας Πέτρος, *Ιστορία των νέων Ελλήνων, από το 1400 έως το 1820*, Εστία, Αθήνα, 2018, σ. 310-311, Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 167.

³⁶ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 53.

³⁷ Γούναρης, *ό.π.*, σ. 23, Κοταρίδης, 1993, *ό.π.*, σ. 23-25, Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 54.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 54-55, Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 167.

³⁹ Παπασταματίου, *ό.π.*, σ. 132-133.

κατοικίες, αυξάνοντας, με διάφορους τρόπους, την περιουσία του κλπ. Επίσης, αποτελούσε σημαντική προσωπικότητα στην κοινωνία, συγκεντρώνοντας στο πρόσωπό του όλες τις εξουσίες, δικαστική, στρατιωτική, πολιτική, οικονομική, για το αρματολίκι του. Εισέπραττε τους φόρους και παράλληλα ασχολούταν με το εμπόριο και τη γεωργία.⁴⁰ Ο μισθός των καπεταναίων δινόταν από τους χωρικούς μέσω φόρων. Επιπλέον, τα χωριά φρόντιζαν για τα έξοδα συντήρησης (τροφή, στέγαση) των αρματολών. Η ζωή των χωρικών ήταν δύσκολη, αφού ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν φόρους στους προεστούς/δημογέροντες, στον πασά και τώρα και στον καπετάνιο. Αντιθέτως, οι αρματολοί απαλλάσσονταν από τους φόρους, προνόμιο σημαντικό αν αναλογιστεί κανείς ότι οι φόροι έφταναν στα 50-70%.⁴¹

Ασφαλώς, η αρματολική ομάδα αποκτούσε τα μεγαλύτερα κέρδη από τις κλεψιές. Βέβαια, δεν έκλεβε το ίδιο το αρματολίκι, αλλά τα διπλανά χωριά, τους κάμπους, συνεχίζοντας έτσι τη ληστρική τους δράση. Τα κέρδη, που έβγαζαν από τις κλεψιές, ήταν πολλά και ως αρματολοί είχαν το πλεονέκτημα να μην μπορούν να καταδιωχθούν από τις οι τουρκικές αρχές. Επιπροσθέτως, παρόλο που καθήκον τους ήταν η προστασία του αρματολικιού από τους κλέφτες, πολλές φορές συνεργάζονταν με αυτούς. Ειδικότερα, οι αρματολοί χρησιμοποιούσαν τις κλέφτικες ομάδες ως κάλυψη για την πραγματοποίηση ληστειών σε διπλανά αρματολίκια. Από την άλλη μεριά, τα αρματολίκια γίνονταν καταφύγια κλέφτικων ομάδων και παρείχαν ασφάλεια στη λεία τους, παίρνοντας βέβαια μέρος από αυτή. Οι χωρικοί φοβόντουσαν τους αρματολούς, οι οποίοι πολλές φορές ασκούσαν βία και πλούτιζαν εις βάρος τους. Αυτό βέβαια ίσχυε γιατί οι καπετάνιοι νοιάζονταν μόνο για τα παλικάρια τους.⁴²

Ο καπετάνιος είχε δίπλα του την ένοπλη ομάδα του, με την οποία συνδεόταν με δεσμούς συγγένειας και ισχυρής φιλίας. Η διαδοχή του ήταν κληρονομική και την κανόνιζε ο ίδιος, έχοντας παράλληλα αξιοκρατικά κριτήρια, διότι μια κακή επιλογή μπορούσε να οδηγήσει σε στέρηση του αρματολικιού. Δεν όφειλε να έχει μόνο πολεμική τόλμη, αλλά και την ικανότητα να διαπραγματεύεται, να αντιμετωπίζει όσους συνωμοτούν για την απόκτηση του αξιώματός του, να δημιουργεί συμμαχίες και δεσμούς, έτσι ώστε να ενισχύεται το αρματολίκι του. Επειδή υπήρχε διεκδίκηση του

⁴⁰ Γούναρης, *ό.π.*, σ. 24-25, Κοταρίδης, 1993, *ό.π.*, σ. 23, Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 52-56, Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ.137, Παπασταματίου, *ό.π.*, σ. 133.

⁴¹ Γούναρης, *ό.π.*, σ. 24, Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 180.

⁴² Στο ίδιο, σ. 168-169, 181-182, 198-199.

αρματολικιού από άλλες κλέφτικες ομάδες, η διατήρησή του απαιτούσε τόλμη, αλλά και εξυπνάδα. Αυτά ήταν τα κριτήρια και η επιτυχία της διατήρησης του αρματολικιού για αρκετό διάστημα, από πολλές δηλαδή γενεές.⁴³

Ο καπετάνιος διέθετε περιουσία από το μισθό του, την είσπραξη φόρων για διέλευση των δερβενίων, τα κοπάδια του, αποτελώντας σημαντική προσωπικότητα στα πλαίσια της οθωμανικής κοινωνίας. Είχε επαφές με την οθωμανική εξουσία, ενίσχυε την ομάδα του με δημιουργία δεσμών (γάμους, κουμπαριές) και κοιτούσε να πραγματοποιεί οικονομικές σχέσεις, είτε ειρηνικά, είτε με τη βία. Πολλές φορές ήταν πολύ σκληρός. Με άλλα λόγια αποτελούσε τον άρχοντα του ορεινού τόπου και φρόντιζε για τη φήμη του, κτίζοντας εκκλησίες, βρύσες, μοναστήρια, όπως, παραδείγματος, χάρη η οικογένεια Μπασδέκη το 1791.⁴⁴ Επιπλέον, οι καπετάνιοι, εκτός από την είσπραξη του μισθού τους, επέβαλαν και υποχρεωτικές χρηματικές απολαβές, με στόχο την αύξηση της περιουσίας τους. Μάλιστα για το σκοπό αυτόν, πολλές φορές πραγματοποιούσαν χρηματικές επενδύσεις, αγόραζαν κοπάδια και γαίες, παρέχοντας αυτά για ενοικίαση με υψηλούς φόρους.⁴⁵

Τέλος, οι διάφορες κλέφτικες ομάδες προκαλούσαν κοινωνική και οικονομική αναταραχή στην ύπαιθρο, με στόχο το πλήγμα στον ήδη διορισμένο καπετάνιο, για να πετύχουν την καθαίρεσή του και την αντικατάστασή του από αυτές. Οι καπετάνιοι, οι οποίοι έχαναν το αρματολίκι τους, γίνονταν ξανά κλέφτες, προσπαθώντας να αποδείξουν, εκ νέου, την ικανότητά τους και να διεκδικήσουν το αρματολίκι τους. Εν συντομία, όταν έχαναν την εξουσία τους, επέστρεφαν στη ληστεία και χρησιμοποιώντας βία, προσπαθούσαν ξανά για αμνήστευση.⁴⁶ Η σχετική ευκολία εναλλαγής ρόλων, κλέφτη-αρματολού, αποδεικνύει ότι οι κλέφτες δεν επιθυμούσαν την ανατροπή της οθωμανικής εξουσίας αλλά την προσωπική τους, πολιτική, κοινωνική και οικονομική ανάδειξη.⁴⁷

⁴³ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 49, Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 7-8, Γούναρης, *ό.π.*, σ. 24-25, Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 55, Τσιάμαλος, *ό.π.*, σ. 70, 81-82.

⁴⁴ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 55-56, Πολίτης Αλέξης, «Η μορφή του καπετάν Μπασδέκη», περ. *Μνήμων*, τ. 11, Αθήνα, 1987, σ.8-10.

⁴⁵ Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 137, Παπασταματίου, *ό.π.*, σ. 134-135.

⁴⁶ Αναστασόπουλος, 2012, *ό.π.*, σ. 42, Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 6, 159, Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 138, Παπασταματίου, *ό.π.*, σ. 134.

⁴⁷ Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 53.

1.4 Οι κλέφτες και οι αρματολοί

Οι αρματολοί και οι κλέφτες ακολουθούσαν ένα κοινό αξιακό σύστημα (ανδρεία, παλικαριά, ηρωικός θάνατος). Είχαν μεγάλη αγάπη για τα όπλα και έδιναν σημασία στο θεσμό της οικογένειας. Ο πυρήνας της ομάδας τους αποτελείτο από ένα ισχυρό γένος, το οποίο, μέσα από διάφορους δεσμούς, όλο και μεγάλωνε. Συνεχώς επέκτειναν τα δίκτυά τους με επιγαμίες, συνεργασίες, αδελφοποιήσεις, κουμπαριές με άλλους καπετάνιους άλλων ομάδων με στόχο την ισχυροποίηση της ομάδας τους.⁴⁸

Παρόλο όμως τα κοινά χαρακτηριστικά που τους διέκριναν, υπήρχαν κάποιες διαφορές ανάμεσα στους κλέφτες και τους αρματολούς. Οι κλέφτες και οι αρματολοί επιδίωκαν την εξασφάλιση του ατομικού τους συμφέροντος, που το εξασφάλιζαν μέσω της ομάδας. Από τη μια μεριά, ο κλέφτης επιδίωκε το ομαδικό συμφέρον με στόχο κάποια στιγμή να καταφέρει η ομάδα του να αποκτήσει το δικό της αρματολίκι, έτσι ώστε να εξασφαλίσει τα προνόμια που παρείχε το αρματολικό αξίωμα. Από την άλλη μεριά, ο αρματολός επιδίωκε τη διατήρηση του αρματολικιού, με σκοπό τη διατήρηση των προνομίων που είχε αποκτήσει. Ωστόσο, η διαφορά τους έγκειτο στο ότι οι κλέφτικες ομάδες ήταν πιο σφιχτοδεμένες από τις αρματολικές, στις οποίες τα μέλη τους, αποκτώντας ολοένα και περισσότερα προνόμια, έχαναν το δέσιμο μεταξύ τους. Ο κλέφτης, χωρίς την ομάδα του, έχανε τη δύναμή του και γι' αυτό βασιζόταν στην προστασία του καπετάνιου του, ενώ ο αρματολός διατηρούσε το ομαδικό πνεύμα στο μέτρο που του παρείχε τα αρματολικά προνόμια, έχοντας στην κεφαλή του έναν καπετάνιο που ενδιαφερόταν περισσότερο για την κοινωνική ανάδειξη, την οποία είχε αποκτήσει, παρά για την συνοχή της ομάδας του.⁴⁹

Επιπλέον, οι αρματολοί συμμαχούσαν με τους Τούρκους κυρίως όταν υφίστατο αγροτικές εξεγέρσεις. Αντιθέτως, οι κλέφτες ποτέ δεν συμμάχησαν με τους Τούρκους, υποστηρίζοντας πάντα τους αγρότες. Αυτό συνέβαινε διότι ήταν πιστοί στα συμφέροντα της ομάδας τους, που συνέπιπταν με το συμφέρον της φτωχής αγροτιάς.⁵⁰

Η εσωτερική οργάνωση της κλέφτικης και της αρματολικής ομάδας ήταν ίδιες, αφού και οι δύο αποτελούνταν από τον καπετάνιο και τα παλικάρια του. Παρόλο αυτά, το αξίωμα του καπετάνιου στην κλέφτικη ομάδα δεν ήταν κληρονομικό και καπετάνιος

⁴⁸ Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 136, Παπασταματίου, *ό.π.*, σ. 135.

⁴⁹ Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 199.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 200.

οριζόταν ο πιο ικανός. Σε αντίθεση με την αρματολική ομάδα, όπου η αρχηγία ήταν οικογενειακή υπόθεση, αφού το αξίωμα του καπετάνιου ήταν κληρονομικό.⁵¹

Ο μεγάλος ανταγωνισμός, που υφίστατο μεταξύ τους, ήταν για την απόκτηση αρματολικιού. Η δημιουργία του θεσμού του αρματολισμού έδινε τη δυνατότητα στους καπετάνιους των κλέφτικων ομάδων για πλουτισμό και κοινωνική ανάδειξη. Ως αποτέλεσμα, η επιθυμία των κλεφτών να γίνουν αρματολοί ήταν μεγάλη. Λήστευαν, λεηλατούσαν και ασκούσαν βία με σκοπό να δείξουν την ανδρεία τους και την καλύτερη ικανότητά τους από τους ήδη διορισμένους αρματολούς. Μέσω της προβολής της κυριαρχικής τους ικανότητας, πίεζαν τις κοινότητες να πάψουν τη θητεία του αρματολού που είχαν ως τότε και να φροντίσουν για το δικό τους διορισμό. Από την άλλη, ο αρματολός επιδίωκε να δείξει την κυριαρχική ικανότητά του να διατηρήσει τη θέση του και την ασφάλεια του τόπου από τις παράνομες ένοπλες ομάδες, να κρατήσει, δηλαδή, το αρματολίκι του. Βέβαια, η κυριαρχική ικανότητα στηριζόταν στην ισχυρή ιεραρχημένη ένοπλη ομάδα, συνδεδεμένη με οικογενειακούς δεσμούς, πολλές φορές αποτελούμενη από εκατοντάδες μέλη. Συνεπώς, αυτός ο κοινός στόχος κλεφτών και αρματολών, που ήταν το αρματολίκι, προκαλούσε ανταγωνισμό ανάμεσά τους για το ποιος είχε την κυριαρχική ικανότητα να καταφέρει να είναι ο νόμιμος προστάτης μιας επαρχίας.⁵²

Ο σκοπός του κλέφτη ήταν η ένοπλη ανταρσία για την απολαβή προνομίων και την ενσωμάτωσή τους σε εξουσιαστικούς μηχανισμούς και όχι την ανατροπή αυτών. Έτσι, ο κλέφτης ήταν εκφραστής της «πρωτόγονης εξέγερσής», στρεφόμενος ενάντια στην οθωμανική εξουσία, επιδιώκοντας την υποκίνηση έναρξης διαπραγματεύσεων για παροχή προνομίων, την αμνήστευσή του και τη νομιμοποίησή του σε αρματολό. Ωστόσο, και οι αρματολοί ήταν φορείς της «πρωτόγονης εξέγερσης», υπακούοντας στο μηχανισμό ενσωμάτωσης των κοινωνικών δομών μέσω του αρματολικού θεσμού.⁵³

1.5 Οι δεσμοί τσελιγκάτων και κλέφτικων ομάδων

Οι κλέφτες και οι αρματολοί είχαν κοινή καταγωγή και προέρχονταν από τα τσελιγκάτα. Στην ουσία ήταν νομάδες κτηνοτρόφοι που διακρίνονταν για τις ληστρικές

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 192-193.

⁵² Ασδραχάς, ό.π., σ. 5, Κοταρίδης, 1993, ό.π., σ. 49-50, 53.

⁵³ Αναστασόπουλος, 2012, ό.π., σ. 42, Ασδραχάς, ό.π., σ. 3-16, 157-161.

τους ικανότητες και ήταν εξοικειωμένοι με τα όπλα και τη βία.⁵⁴ Σύμφωνα με τις αφηγήσεις του Κασομούλη, οι περισσότεροι καπετάνιοι προέρχονταν από νομαδικές κτηνοτροφικές οικογένειες και γι' αυτό διαπνέονταν από πνεύμα ανυπότακτο και φιλελεύθερο.⁵⁵

Αυτό εξηγούσε και το γεγονός ότι οι ομάδες κλεφτών και αρματολών ακολουθούσαν την ιεραρχική δομή των τσελιγκάτων. Ο καπετάνιος ήταν όπως ακριβώς ο τσέλιγκας και είχε τις ίδιες αρχές με αυτόν, αρχές που του είχε μεταλαμπαδεύσει το ίδιο το τσελιγκάτο. Η μπέσα, η λεβεντιά, η ανδρεία, η παλικαριά ήταν αξίες σημαντικές που όλα τα μέλη της ομάδας όφειλαν να έχουν. Τα παλικάρια σέβονταν τον αρχηγό τους, τον καπετάνιο, όπως οι σμίχτες τον τσέλιγκά τους. Όφειλαν να είναι πειθαρχημένοι και να έχουν στρατιωτική ικανότητα.⁵⁶

Προερχόμενοι από τους νομάδες κτηνοτρόφους, οι κλέφτικες ομάδες δημιουργούσαν δίκτυα επικοινωνίας μέσω συγγενικών δεσμών (αδέρφια, ξαδέρφια, γονείς κλπ.). Οι ιεροί δεσμοί αίματος αποτελούσαν σημαντικό δεδομένο για την ένωση της ομάδας, όπως ακριβώς συνέβαινε και στα τσελιγκάτα. Βεβαίως, δεν στηριζόταν μόνο σε δεσμούς αίματος, αλλά και στη δημιουργία οικογενειακών θεσμών (γάμος, κουμπαριές, υιοθεσίες, αδελφοποιήσεις κλπ.), με σκοπό την αύξηση των μελών της ομάδας. Όσο περισσότεροι ήταν, τόσο πιο αποτελεσματική ήταν η προστασία της ομάδας και η διασφάλιση της ευημερίας της.⁵⁷

Ως αποτέλεσμα της κοινής καταγωγής τους ήταν οι νομάδες κτηνοτρόφοι να παρέχουν απλόχερα τη βοήθειά τους. Η καθημερινή ζωή των κλέφτικων ομάδων ήταν δύσκολη και χωρίς τους νομάδες κτηνοτρόφους δεν μπορούσαν να επιβιώσουν στις δύσβατες ορεινές περιοχές.⁵⁸ Τα τσελιγκάτα παρείχαν στους κλέφτες τροφοδοσία, ρουχισμό, ιατρική περίθαλψη και σε περίπτωση τραυματισμού τους, μπορούσαν να παραμείνουν σε αυτά έως ότου γίνουν καλά. Επίσης οι κλέφτες έπαιρναν τις απαραίτητες πληροφορίες για τα θύματά τους από τους κτηνοτρόφους, καθιστώντας την επιτυχή έκβαση των ληστρικών τους επιδρομών. Εκτός από τα παραπάνω, τα

⁵⁴ Αναστασόπουλος, 2012, *ό.π.*, σ. 42-43, Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 135-136.

⁵⁵ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 52-53, Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 123, Κασομούλης Νικόλαος, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων, 1821-1833*, Τόμ. Α, Τυπογραφείον Ιωάννου Βάρτσου, Αθήναι, 1939, σ. 10-18.

⁵⁶ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 51, Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 136.

⁵⁷ Τσιάματος, *ό.π.*, σ. 59, 78-80.

⁵⁸ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 47.

τσελιγκάτα προμήθευαν τις κλέφτικες ομάδες με νέα μέλη, παρέχοντάς τους εφεδρικούς πολεμιστές, όντας εξοικειωμένοι με τα όπλα όποτε το είχαν ανάγκη.⁵⁹

Τη μεγαλύτερη βοήθεια τα τσελιγκάτα την προσέφεραν τη χειμερινή περίοδο. Το χειμώνα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι νομάδες κτηνοτρόφοι εγκατέλειπαν τα ορεινά σημεία και μετακινούνταν στους κάμπους. Έτσι, οι κλέφτες φρόντιζαν να προμηθεύονται την απαραίτητη τροφή από τα τσελιγκάτα και ζούσαν στις έρημες καλύβες τους. Πολλές φορές μετακινούνταν μαζί με τους νομάδες κτηνοτρόφους, ζώντας μαζί τους και παριστάνοντας τους κτηνοτρόφους.⁶⁰

Επιπροσθέτως, η συνεργασία μεταξύ των νομάδων κτηνοτρόφων και των ληστών ήταν αναγκαία. Υπήρχε, δηλαδή, μία σχέση αλληλοπροστασίας. Οι κλέφτες, για να επιβιώσουν, χρειάζονταν μία προστασία την οποία τους την παρείχαν οι νομάδες κτηνοτρόφοι. Από την άλλη, τα τσελιγκάτα χρειάζονταν προστασία για το κοπάδι του εξαιτίας των Τουρκαλβανών ληστών, αλλά και άλλων κινδύνων, όπως για παράδειγμα της ζωής τους στην ερημία.⁶¹

Για παράδειγμα, η κτηνοτροφία στα Τζουμέρκα γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη το 1740, όταν καπετάνιοι σχημάτισαν αρματολίκια. Τα Τζουμέρκα, περιοχή με απότομες βουνοκορφές, δύσκολα περάσματα, φαράγγια, αποτελούσε τόπος δράσης για τους κλέφτες και τους αρματολούς και ασπίδα προστασίας για τους κτηνοτρόφους. Μάλιστα, στην περιοχή των Τζουμέρκων και των Αγράφων, δρούσε και ο Κατσαντώνης, ήρωας του προεπαναστατικού Ελληνισμού. Ο Κατσαντώνης ήταν αρχηγός κλεφταρματολών και το όνομά του προκαλούσε φόβο στους Τουρκαλβανούς. Με αυτόν τον τρόπο, οι κτηνοτρόφοι αισθάνονταν ασφάλεια με την παρουσία του στην περιοχή αυτή.⁶²

Επιπροσθέτως, η περιουσία που δημιουργούσαν οι κλέφτικες ομάδες από τις κλεψιές, χρειαζόταν προστασία. Σε αντίθεση με τους αρματολούς δεν είχαν κάποιο σταθερό μέρος για να την προστατεύουν. Γι' αυτό τον σκοπό, εμπιστεύονταν τη λεία

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 47, 50, Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 5, Κασομούλης, «Ενθύματα στατιωτικά» τόμος πρώτος σελίδα 106-107.

⁶⁰ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 48.

⁶¹ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 46-47, Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 8, Γούναρης, *ό.π.*, σ. 20-21, Γκιόλιας Μάρκος, *Παραδοσιακό Δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, Πορεία, Αθήνα, 2004, σ. 407-411, Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 133-135, 137, Κολιόπουλος Ιωάννης, *Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι) Περί λύχων αφάς*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2005, σ. 344, Παπασταματίου *ό.π.*, σ. 130-131, Πολίτης, *ό.π.*, σ. 22.

⁶² Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 49.

τους στους ποιμένες.⁶³ Όμως, και πολλοί καπετάνιοι, προερχόμενοι από κτηνοτροφικές οικογένειες, αγόραζαν πρόβατα και τα παρέδιδαν στα τσελιγκάτα για την παροχή της κατάλληλης φροντίδας.⁶⁴ Οι Τούρκοι αντιλαμβάνονταν τη βοήθεια που παρείχαν τα τσελιγκάτα, πολλές φορές, τους βασάνιζαν για να καταδώσουν τις ομάδες κλεφτών, με τις οποίες συνεργάζονταν. Όμως αυτοί δεν τους πρόδιδαν ποτέ και συνέχισαν να παρέχουν την προστασία τους, αποτελώντας τον κύριο παράγοντα διατήρησης της ληστείας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.⁶⁵

⁶³ Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 198.

⁶⁴ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 50-51.

⁶⁵ Στο *ίδιο*, σ. 49.

2. ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ

2.1 Η επιβίωση κλεφτών-αρματολών κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης

Ο απελευθερωτικός αγώνας οργανώθηκε από τη Φιλική Εταιρεία, διεξήχθη όμως, σε μεγάλο βαθμό, από τους αρματολούς στις περιοχές της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Μπορεί ο αγώνας στον Όλυμπο και την Μακεδονία να μην επέφερε την ελευθερία, ωστόσο προκάλεσε μεγάλο πλήγμα στις τουρκικές αρχές και απασχόλησε πολλά τουρκικά τάγματα που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε άλλες περιοχές, όπως στην Πελοπόννησο. Όσοι καπετάνιοι κατάφεραν να διασωθούν, μετακινήθηκαν με τα παλικάρια τους στη Θεσσαλία και ενσωματώθηκαν σε άλλες αρματολικές ομάδες συνεχίζοντας τον αγώνα.⁶⁶

Ωστόσο, στην αρχή του απελευθερωτικού αγώνα, η Ελληνική Επανάσταση δίχασε τους αρματολούς οι οποίοι έπρεπε να πάρουν απόφαση αν θα συνεχίσουν με το οθωμανικό κράτος ή θα υποστηρίξουν την ελληνική απόφαση. Δυσκολότερο αποδείχτηκε για τους καταξιωμένους αρματολούς που είχαν πολλά προνόμια από την οθωμανική εξουσία και δεν ήθελαν να τα χάσουν. Ειδικότερα, άλλαζαν στρατόπεδο ανάλογα με τα συμφέροντά τους, τη λιγότερη διακινδύνευση της κοινωνικής τους θέσης και των προνομίων τους και πολλές φορές συνωμοτούσαν με τις οθωμανικές δυνάμεις, κάνοντας συμφωνίες γνωστές ως «καπάκια». Αντιθέτως, για τους αρχηγούς των κλέφτικων και νεοσύστατων ομάδων, η απόφαση ήταν πιο εύκολη, αφού τους δινόταν η ευκαιρία για ανάδειξη της δύναμής τους και απόκτηση πλούτου και κύρους, υπακούοντας στις εντολές της Ελληνικής Πολιτείας χωρίς αντίρρηση.⁶⁷

Στην πορεία όμως, η συμβολή των αρματολικών δυνάμεων ήταν η σημαντικότερη για την επίτευξη της Επανάστασης. Οι καπετάνιοι σταμάτησαν να διαπραγματεύονται με τους Τούρκους, όπως στο παρελθόν, με σκοπό να παραμείνουν στην περιοχή και να διατηρήσουν το αρματολίκι τους. Άρχισαν να πολεμούν για την

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 54

⁶⁷ Ασδραχάς, ό.π., σ. 6, Γούναρης, ό.π., σ. 26-27, Κολιόπουλος, 1997, ό.π., σ. 140-142, Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 58-60.

ελευθερία του γένους και όποτε είχαν δυσκολίες κατέφευγαν σε περιοχές της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας οι οποίες ήταν ελεύθερες.⁶⁸

Όλοι οι καπεταναίοι δρούσαν με στόχο την εμπόδιση των Τούρκων στις ορεινές περιοχές, και στη δημιουργία μίας δικιάς τους ομάδας και έτσι, από το 1700 μέχρι και τις παραμονές του απελευθερωτικού αγώνα του 1821, δρούσαν κατά των Τούρκων στα ορεινά δύσβατα μέρη της Θεσσαλίας της Στερεάς Ελλάδας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας.⁶⁹

Οι καπετάνιοι που αγωνίστηκαν για την ελευθερία, διακρίνονταν για τις πολεμικές δεξιότητές τους, τις οποίες είχαν κληρονομήσει από τη νομαδική καταγωγή τους. Οι νομάδες κτηνοτρόφοι αποκτούσαν τις πολεμικές γνώσεις μέσα στα τσελιγκάτα και όταν γίνονταν κλέφτες ήταν ήδη εκπαιδευμένοι, και όπως γινόταν στην προεπαναστατική εποχή, τα τσελιγκάτα τους παρείχαν τον απαραίτητο εφοδιασμό για τη συνέχιση του αγώνα.⁷⁰

Οι νομάδες κτηνοτρόφοι, ζώντας στις ορεινές περιοχές μακριά από τον δυνάστη, διακρίνονταν για το φιλελεύθερο και ανυπότακτο πνεύμα τους. Σε περίπτωση απειλής της περιουσίας τους δεν δίσταζαν να πάρουν τα όπλα. Αυτό τον χαρακτήρα τον διατηρούσαν για αιώνες και έτσι προσέφεραν στους καπετάνιους τα απαραίτητα πολεμοφόδια. Είχαν ως αρχή τη λεβεντιά και την ελευθερία και κυριευμένοι από την ελληνική συνείδηση, παραχωρούσαν μέλη που μάχονταν με τιμή και δόξα.⁷¹

Στον αγώνα για την ανεξαρτησία, οι νομάδες κτηνοτρόφοι συνέβαλαν αποφασιστικά με τη βοήθειά τους, παρέχοντας ζώα στους αγωνιστές που μάχονταν στις ορεινές δύσβατες περιοχές. Πολλοί καπετάνιοι με τις ομάδες τους, όταν δεν είχαν την απαραίτητη κυβερνητική ενίσχυση για τη συνέχιση του αγώνα, κατέφευγαν στις παλιές συνήθειες τους. Πιο συγκεκριμένα απευθύνονταν, κυρίως, στους παλιούς τους συνεργάτες, τους νομάδες κτηνοτρόφους, οι οποίοι φρόντιζαν για τη σίτισή τους.⁷²

Σε περίοδο ειρήνης τα τσελιγκάτα βοηθούσαν στην οικονομία της χώρας με τα κτηνοτροφικά τους προϊόντα ζώντας μια ήσυχη ποιμενική ζωή στις ορεινές περιοχές. Σε καιρό πολέμου γίνονταν οι προστάτες του έθνους, προβάλλοντας ανδρισμό,

⁶⁸ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 57.

⁶⁹ Στο *ίδιο*, σ. 53.

⁷⁰ Στο *ίδιο*, σ. 52-53, 59-60, Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 122-123, Κασομούλης, *ό.π.*, σ. 103.

⁷¹ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 58.

⁷² Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 125-126, Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 150-151.

λεβεντιά, φιλοπατρία.⁷³ Έτσι, και κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα, η νομαδική κτηνοτροφία αποτέλεσε το κύριο στήριγμα των άτακτων στρατευμάτων για την επιβίωση και την επιτυχής ολοκλήρωση του. Ωστόσο δέχτηκε σοβαρό οικονομικό πλήγμα από την τεράστια έκταση της ζωοκλοπής που υφίστατο. Οι συμμορίες των καπετάνιων, γνωστές για το ληστρικό τους παρελθόν, κατάφερναν με αυτή την πρακτική να επιβιώσουν.⁷⁴

⁷³ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 66-67.

⁷⁴ Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 152-153.

3. ΜΕΤΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΝΟΜΑΔΙΚΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ & ΛΗΣΤΡΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

Με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους η ληστεία συνέχισε να υπάρχει έως τις αρχές του 1930.⁷⁵ Ως εκ τούτου, το νεοσύστατο ελληνικό κράτος κλήθηκε να δώσει λύση στο πρόβλημα του μακραίωνου και ενδημικού φαινομένου των ορεινών περιοχών, δηλαδή στη ληστρική δράση. Τη δεκαετία του 1830, οι ληστές δεν είχαν τη δυνατότητα να ενταχθούν στη νομιμότητα και έτσι εντάχθηκαν ξανά στην παρανομία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μεταβληθεί η στάση τους, όχι μόνο απέναντι στο κράτος αλλά και στα θύματά τους, σε σχέση με τον προεπαναστατικό κλέφτη. Ωστόσο, αυτό που δεν μεταβλήθηκε ήταν η δομή τους, η σημασία που έδιναν στους δεσμούς συγγένειας, αλλά κυρίως οι στενές συγγενικές και φιλικές σχέσεις με τα τσελιγκάτα.

3.1 Η νομαδική κτηνοτροφία

Μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, οι νομάδες κτηνοτρόφοι συνέχιζαν να ζουν με τον τρόπο που είχαν μάθει για αιώνες. Οργανωμένοι σε τσελιγκάτα, μετακινούνταν διανύοντας μεγάλες γεωγραφικές εκτάσεις. Ο ελεύθερος τρόπος ζωής στα ορεινά μέρη, μακριά από τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας, τους ξεχώριζε από τη ζωή των πεδινών και αστικών πληθυσμών.⁷⁶

Η νομαδική επιβίωση στηριζόταν αποκλειστικά στα χέρια των ποιμένων, όπως συνέβαινε και στην προεπαναστατική περίοδο. Ειδικότερα, μόνοι τους έφτιαχναν πρόχειρες κατοικίες για τη στέγασή τους και φρόντιζαν για την επιβίωσή τους.⁷⁷ Επίσης τα τσελιγκάτα είχαν εσωτερική ιεραρχία (τσέλιγκας, σμίχτες, μπιστικούς) και τα μέλη τους συνέχιζαν να συνδέονται, κατά βάση, με δεσμούς συγγένειας, όπως ίσχυε και με τους πρόγονούς τους. Η αδελφοποιία συνεχίστηκε να πραγματοποιείται με στόχο την αύξηση των μελών των τσελιγκάτων για την πραγματοποίηση μιας ζωοκλοπής ή για την αντιμετώπιση των ληστών.⁷⁸

Επιπλέον, συνέχιζαν να διακρίνονται για το θάρρος, την παλικάριά, την τόλμη στην αντιμετώπιση των διαφόρων κινδύνων και να θεωρούν την κλοπή λεβεντιά. Η

⁷⁵ Αναστασόπουλος, 2012, *ό.π.*, σ. 39, Βουρνάς Τάσος, *Ο βασιλεύς των ορέων. Η ληστοκρατία σαν πρόβλημα των πρώτων φάσεων του ελεύθερου εθνικού μας βίου*, Τολίδη Αφοί, Αθήνα 1960, σ. 7.

⁷⁶ Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 77.

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 78.

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 80, 83-86.

ζωοκλοπή αποτελούσε μία από τις δραστηριότητες, αν και όχι κύρια, των νομάδων κτηνοτρόφων.⁷⁹ Οι νομάδες κτηνοτρόφοι, κυρίως της Ρούμελης, δεν συνήθιζαν να τρώνε ζώο δικό τους, το θεωρούσαν αμαρτία. Έπρεπε να ήταν κλεμμένο. Βέβαια, η κλοπή ζώου ήταν μεγάλη προσβολή για τον ποιμενικό πληθυσμό και αποτελούσε υποχρέωση για εκδίκηση.⁸⁰

Εκτός από τα προαναφερθέντα, οι ποιμένες δεν έπαψαν να έχουν εθνική συνείδηση και γι' αυτό δεν σταμάτησαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο έθνος. Ειδικότερα, στήριζαν τα σώματα που μάχονταν για την απελευθέρωση κι' άλλων περιοχών, προσφέροντας καταφύγιο, τροφή και περίθαλψη. Επιπλέον, οι Έλληνες αξιωματικοί, αλλά και οι καπεταναίοι με τις ομάδες τους, μπορούσαν να περνούν τα σύνορα μεταμφιεσμένοι σε κτηνοτρόφους, παραπλανώντας, με αυτόν τον τρόπο, τους Τούρκους.⁸¹

Ωστόσο, οι νομάδες κτηνοτρόφοι ήρθαν αντιμέτωποι με την εχθρική στάση του ελληνικού κράτους αποτελώντας, στη συνέχεια, έναν από τους κύριους λόγους που οδήγησαν στην παρακμή τους. Η αντίθεση στον τρόπο ζωής τους και οι οικονομικές ενασχολήσεις τους δεν ταίριαζαν στο εκσυγχρονισμένο πρότυπο του ελληνικού κράτους. Κατ' επέκταση επρόκειτο για την άρνηση της νομαδικής κτηνοτροφίας, να ενταχθεί στα πλαίσια που όριζε το σύγχρονο κράτος και η οποία γινόταν εντονότερη εξαιτίας της ληστείας και της ζωοκλοπής των συμμοριών ατάκτων, της διαίρεσης εδαφών, που είχαν προκύψει από τη χάραξη νέων συνόρων και δυσκόλευαν τις νομαδικές μετακινήσεις, και της μετατροπής βοσκοτόπων σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις.⁸²

Οι νομάδες κτηνοτρόφοι, προκειμένου να εξασφαλίζουν βοσκοτόπια, να περνούν ανενόχλητοι τα σύνορα και να μετακινούνται με άνεση, ήταν αναγκασμένοι να δωροδοκούν όργανα του κράτους. Για παράδειγμα, τον δήμαρχο για να τους παραχωρήσει άδεια παραμονής, τον χωροφύλακα για να μην τους καταδιώξει σε περίπτωση επίσκεψης ληστή συγγενή, τον γαιοκτήμονα που θα τους νοίκιαζε τα βοσκοτόπια. Ακόμη, πολύ σύνηθες ήταν χωροφύλακες να τοποθετούνται μέσα στα τσελιγκάτα, ως πράκτορες, με στόχο την πληροφόρηση για ληστές, σπέρνοντας τη

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 80, 82, Κολιόπουλος, 1997, ό.π., σ. 173.

⁸⁰ Δαμιανάκος, ό.π., σ. 79-80.

⁸¹ Αρσενίου, ό.π., σ. 61-62.

⁸² Αναστασόπουλος, ό.π., σ. 45, Γκιόλιας, ό.π., σ. 466-467, Κολιόπουλος, 1997, ό.π., 169-170.

διχόνοια μεταξύ των μελών των τσελιγκάτων, έτσι ώστε να καταφέρνουν να ευνοούνται τα τσελιγκάτα με τα οποία είχαν σχέσεις (π.χ. καλύτερα βοσκοτόπια).⁸³

Ο φόβος για σύλληψη και εκτόπιση, εξαιτίας παροχής βοήθειας ληστών, ανάγκαζε πολλούς ποιμένες να καταφύγουν στις ληστρικές συμμορίες, αφήνοντας τους συγγενείς τους στα χέρια της χωροφυλακής. Οι συλλήψεις και τα βασανιστήρια εξαντλούσαν τους βοσκούς και, κατ' επέκταση, το εργατικό δυναμικό του τσελιγκάτου. Αυτό ευνοούσε τις ληστρικές συμμορίες να επιδίδονται σε ζωοκλοπές. Οι σχέσεις ληστών και νομάδων κτηνοτρόφων προκαλούσαν τα σκληρά μέτρα του κράτους, τα οποία είχαν κύρια επίδραση στους βοσκούς, κάνοντάς τους πιο σκληρούς και ενισχύοντας τη σχέση τους με τους ληστές.⁸⁴

3.2 Οι ληστρικές συμμορίες

Στη μετεπαναστατική περίοδο, η ληστεία συνέχιζε να υπάρχει, απασχολώντας έντονα την κυβέρνηση Καποδίστρια. Η κατάσταση έγινε δυσκολότερη από το 1833 και μετά, έπειτα από την απόφαση της Αντιβασιλείας για διάλυση των ατάκτων στρατευμάτων και τη δημιουργία τακτικού στρατού, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Η απόφαση αυτή άφηνε εκτός χιλιάδες Έλληνες αγωνιστές, οι οποίοι είχαν δώσει το αίμα τους για τη λευτεριά, με αποτέλεσμα πολλοί από αυτούς να μείνουν χωρίς την προστασία του κράτους, αναζητώντας τη δικαίωσή τους. Κάποιοι κατέφυγαν στα αλύτρωτα εδάφη, έτσι ώστε να καταταγούν στις υπηρεσίες κάποιου δερβέναγα, και άλλοι εγκαταστάθηκαν στις παραμεθόριες περιοχές και καταδόθηκαν στη ληστρική τους δράση, δραστηριότητα που γνώριζαν πολύ καλά, αφού στο αίμα τους κυλούσε το αίμα των κλεφτών.⁸⁵

Επόμενο ήταν η ληστεία να αποτελεί καθημερινό φαινόμενο στο ελληνικό κράτος. Η παρουσία των ληστών, οργανωμένοι σε συμμορίες, ήταν εμφανής στην κοινωνία. Η ληστρική συμμορία, γνωστή ως μπουλούκι, είχε στο κέντρο της τον λήσταρχο (μπουλουκτσή), ο οποίος είχε γύρω του μια σειρά από ανθρώπους, τον ψυχογιό του, τα πρωτοπαλικάρά του, τους πληροφοριοδότες του, τους συγγενείς του, τους περιστασιακούς ληστές, και τους μεσάζοντες για τις διαπραγματεύσεις των

⁸³ Στο ίδιο, σ. 170.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 171-172.

⁸⁵ Αναστασόπουλος, 2012, *ό.π.*, σ. 45, Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 108, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 19-20, Λιάτσος Δημήτρης, *Η Βαναροκρατία και οι αγωνιστές του '21*, Το Ελληνικό Βιβλίο, Αθήνα, 1976, σ. 31-35, 70-71.

απαγωγών. Πολλές φορές μια συμμορία αποτελούταν από δύο ή και περισσότερες συμμορίες, με την καθεμιά να είναι αυτόνομη με δικό της αρχηγό, οι οποίες συνδέονταν μεταξύ τους με συγγενικούς ή άλλους δεσμούς, και συνεργάζονταν με στόχο την πραγματοποίηση μιας κοινής οργανωμένης ληστείας και απαγωγής ή αντιμετώπισης καταδιωκτικών αποσπασμάτων ή οπλισμένων χωρικών. Επίσης, ο μεγάλος αριθμός μελών των συμμοριών προκαλούσε δέος, με αποτέλεσμα οι χωρικοί να μην τολμούν να τους καταδώσουν στις αρχές και να εκπληρώνουν κάθε επιθυμία τους.⁸⁶

Η συμμορία είχε οικογενειακό χαρακτήρα, τα μέλη της ήταν συνδεδεμένα με δεσμούς συγγένειας, και ενισχύονταν με την πραγματοποίηση νέων δεσμών, (π.χ. αδελφοποιήσεις, κουμπαριές). Αυτές αποτελούσαν τις, παραδοσιακού τύπου, κοινωνίες της υπαίθρου, που κινδύνευαν να χαθούν, εξαιτίας της κρατικής παρουσίας και της επιβολής κρατικού ελέγχου, με την εγκατάσταση φοροεισπρακτόρων, χωροφυλάκων, δημοτικών αρχόντων. Έτσι, η συμμορία αποτελούσε ένα είδος προστασίας και συνέχειας του οικογενειακού θεσμού. Σαφώς, ανάμεσα στους ληστές δεν έλειπαν και πολλοί λιποτάχτες από τους πολέμους, φτωχοί χωρικοί και άνεργοι.⁸⁷

Στις ληστρικές συμμορίες συνέχιζε ο θεσμός της αδελφοποιίας που υπήρχε ήδη από την εποχή των κλεφτών. Όταν οι αρχές λάμβαναν την πληροφορία ότι πραγματοποιήθηκε αδελφοποιία, αυτό σήμαινε ότι θα γινόταν κάποια ληστεία. Αυτή η πρακτική ήταν παράνομη νομικά και θρησκευτικά (από την Ιερά Σύνοδο). Με την πραγματοποίησή της ενισχυόταν η δύναμη της ομάδας εσωτερικά, αλλά, και εξωτερικά αφού δεν πραγματοποιούνταν μόνο ανάμεσα σε μέλη του ίδιου τσελιγκάτου αλλά και με άτομα από άλλα τσελιγκάτα, το στρατό, τη χωροφυλακή, τα μοναστήρια. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της Μεσοβασιλείας, λόγω της αδελφοποιίας ληστών και στρατιωτών, ήταν δύσκολη η καταδίωξη των ληστών, αφού οι στρατιώτες αρνούνταν να τους καταδιώξουν. Βέβαια, οι πιο ισχυροί αδελφικοί δεσμοί συνάπτονταν με τους νομάδες κτηνοτρόφους.⁸⁸

Οι ληστές ασκούσαν βία και πραγματοποιούσαν βασανιστήρια στους αιχμαλώτους (ακρωτηριασμούς, κακοποιήσεις μέχρι θανάτου), καθώς και τιμωρίες

⁸⁶ Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 297-298, 302-304, Petropoulos John A., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο, 1833-1843*, Β' Έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1997, σ. 360.

⁸⁷ Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 110, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 159, 298-299.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 306-307.

στους προδότες και σε όσους δεν κρατούσαν το λόγο τους. Είχαν κάποιες αρχές και κανόνες που δεν δέχονταν να παραβιάζονται. Πολλές φορές χωρίς συγκεκριμένη αιτία ή χωρίς να έχουν αποδείξεις για προδοσία, επέβαλλαν τιμωρίες για την ασφάλεια της συμμορίας.⁸⁹ Ένα περιστατικό άσκησης βίας εξαιτίας προδοσίας, αποτελεί η σύλληψη του ποιμένα Γιάννη Λάμπρου και των αδελφών του από τη συμμορία του λήσταρχου Καλαμπαλίκη. Οι ληστές βασάνισαν τα θύματά τους και εισέπραξαν λύτρα, διότι, όπως αποδείχτηκε αργότερα, τους είχαν παράσχει βοήθεια και ποτέ δεν είχαν λάβει το αντάλλαγμα.⁹⁰

Παρόλο αυτά, δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις που βοηθούσαν τους άπορους χωρικούς, ενίσχυαν τα κορίτσια με προίκα και αγόραζαν ζώα για τους φτωχούς. Αποτέλεσμα ήταν να έχουν την εύνοια του λαού τραγουδώντας για αυτούς. Έτσι, όπως ο κλέφτης στα κλέφτικα τραγούδια είναι αυτός που τολμά να τα βάλει με τους Τούρκους για την ελευθερία, ο ληστής στα ληστρικά τραγούδια είναι αυτός που μάχεται για την κοινωνική αδικία.⁹¹ Ως παραδείγματα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τις συμμορίες του Φώτη Γιαγκούλα και του Μήτρου Τζιατζιά. Αυτές έδρασαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ισχυρίζονταν ότι η δράση τους καθοριζόταν με βάση τα συμφέροντα του λαού.⁹²

Οι ληστρικές συμμορίες δεν έπαψαν να αναζητούν ευκαιρία για ληστρική δράση, κάτι το οποίο εκμεταλλεύτηκε το ελληνικό κράτος. Ειδικότερα, το ελληνικό κράτος δεν είχε στην πολιτική του να παραμείνει στα σύνορα που είχαν οριστεί το 1830. Βλέποντας την οθωμανική αυτοκρατορία να παραπαίει, η πλειοψηφία των Ελλήνων υποστήριζε την εδαφική επέκταση. Ταυτοχρόνως, για τους καπεταναίους αποτελούσε μία ευκαιρία για επίδειξη της ληστρικής τους ικανότητας. Έτσι, όταν περνούσε ένα διάστημα χωρίς οργάνωση ταραχών, οι ίδιοι υποκινούσαν ταραχές με το πρόσχημα της αλυτρωτικής ιδέας.⁹³

Τέτοιες αναταραχές λάμβαναν χώρα κυρίως στις βόρειες επαρχίες του ελληνικού κράτους και στις γειτονικές οθωμανικές περιοχές, δημιουργώντας συχνά πολλές αναστατώσεις στους εγγώριους πληθυσμούς και προκαλώντας εισροή

⁸⁹ Στο ίδιο, σ.307-310.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ.311.

⁹¹ Αναστασόπουλος, 2012, *ό.π.*, σ. 47, Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 113-114.

⁹² Αναστασόπουλος Νικόλαος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος (μέσα 19ου - αρχές 20^{ου} αι.)*, Εστία, Αθήνα, 2018, σ.148, 151-152.

⁹³ Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 153-154.

προσφύγων από την οθωμανική πλευρά.⁹⁴ Βεβαίως, πολλές φορές υποκινούνταν και από την ίδια την κυβέρνηση, όπως συνέβαινε την εποχή της πρωθυπουργίας του Ιωάννη Κωλέττη (1844-1847). Ο Κωλέττης, γνωστός ως προστάτης των παλικαριών της Ρούμελης, επέτρεπε στους καπεταναίους να δρουν ελεύθερα, εστιάζοντας στην οθωμανική πλευρά.⁹⁵

Τα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα, γνωστοί λήσταιχοι ήταν ο Βελέντζας, ο Καλαμπαλίκης, ο Νταβέλης.⁹⁶ Άλλοι λήσταιχοι της εποχής αυτής ήταν ο Ρουπακιάς, ο Χοσιάδας, ο Καλαμάτας, ο Μαλισόβας, οι οποίοι είχαν ομάδες αποτελούμενες από 200-300 συντρόφους και δρούσαν μεμονωμένα ή μαζί στις ορεινές περιοχές της Στερεάς Ελλάδας, επιβάλλοντας φορολογία στους εκεί κατοίκους, συνεχίζοντας την κλέφτικη ζωή των προγόνων τους.⁹⁷

3.3 Οι σχέσεις νομάδων κτηνοτρόφων και ληστών

Η ληστρική συμμορία, όσο ισχυρή και να ήταν, δεν θα μπορούσε να επιβιώσει αν δεν είχε δίπλα της έναν κύκλο συνεργατών. Ζώντας στο κοινωνικό περιθώριο, το κύκλωμα που είχε, τη βοηθούσε να συνεχίζει τη δράση της και, κατ' επέκταση, να συντηρεί την επιβίωσή της. Είχε ανάγκη από πληροφοριοδότες, προστάτες, φύλακες της λείας της. Χωρίς αυτούς έχανε τη δύναμη της και ήταν εύκολο να αφανιστεί.⁹⁸

Τη μεγαλύτερη υποστήριξη την δεχόταν από τους νομάδες κτηνοτρόφους. Οι ληστές εξέφραζαν την ανυπακοή προς την κρατική εξουσία, η οποία τους είχε εκτοπίσει στο περιθώριο. Το ίδιο συνέβαινε και με τους ποιμένες. Ειδικότερα, οι τελευταίοι, συνηθισμένοι στην εποχιακή αλλαγή τοποθεσίας, μετακινούνταν ελεύθερα, χωρίς κρατικό έλεγχο. Ξαφνικά, βρέθηκαν σε ένα κράτος που άρχισε να τους δημιουργεί προβλήματα στον τρόπο στον οποίο είχαν συνηθίσει να ζουν. Έτσι ληστές και νομάδες κτηνοτρόφοι βρίσκονταν στην ίδια μεριά, δημιουργώντας σχέση αντίστοιχη με εκείνη που υπήρχε ανάμεσα στους νομάδες κτηνοτρόφους και τους

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 154-155.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 155, 157-158.

⁹⁶ Καρατζένης, ό.π., σ. 108.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 108, Κολιόπουλος Ιωάννης, «Περί 'κοινωνικών' και άλλων ληστών στη νεότερη Ελλάδα», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 23, Αθήναι, 1980, σ. 424-430, Κολιόπουλος, 2005, ό.π., σ. 30.

⁹⁸ Κολιόπουλος Ιωάννης, *Ληστές, Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, Ερμής, Αθήνα, 1988, σ. 245, Κολιόπουλος, 2005, ό.π., σ. 332-333, Petropoulos, ό.π., σ. 361.

κλέφτες κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, συμβάλλοντας, με αυτόν τον τρόπο, στη διατήρηση της ληστείας.⁹⁹

Εκτός των άλλων, οι νομάδες κτηνοτρόφοι, κυρίως οι Βλάχοι και οι Σαρακατσαναίοι, είχαν μέσα τους την κλέφτικη παράδοση. Αποτελούσε την παράδοσή τους και ήταν δύσκολο να την αποβάλλουν. Έτσι, πολλά μέλη, σχεδόν τα 2/3, των ληστρικών συμμοριών ήταν νομάδες κτηνοτρόφοι, οι οποίοι, μεταξύ τους, ήταν συγγενείς. Τα υπόλοιπα μέλη προέρχονταν από χωρικούς, φυγόδικους κλπ.¹⁰⁰

Οι νομάδες κτηνοτρόφοι και οι ληστές συνδέονταν με κοινές δραστηριότητες (ορεινή εξοικείωση και εποχιακές μετακινήσεις). Η εδαφική κινητικότητα τους, η επιβίωση τους σε δύσκολες καιρικές συνθήκες, οι γνώσεις των δύσβατων ορεινών περιοχών, η διατροφή, η ικανότητά τους στα όπλα, η εμφάνιση, το συλλογικό συμφέρον, οι κοινές αξίες (λεβεντιά, μπέσα, αμοιβαιότητα, σκληρότητα) αποτελούσαν κοινά χαρακτηριστικά τους.¹⁰¹ Η διατροφή και η ένδυση των νομάδων κτηνοτρόφων ήταν αποκλειστικά δική τους επιμέλεια και προέρχονταν από τα βοσκοτόπια τους. Μόνοι τους έφτιαχναν πρόχειρες κατοικίες για την επιβίωσή τους. Το ίδιο παρατηρήθηκε και στους ληστές, οι οποίοι έμαθαν να επιβιώνουν από τους βοσκούς, να κινούνται με ευκολία, να συνεννοούνται με συνθηματικά, να αντέχουν στις εξαντλητικές διαδρομές, να κατέχουν την πολεμική τεχνική. Ορισμένες ληστρικές πρακτικές είχαν την παράδοσή τους από τις ποιμενικές συνήθειες, όπως ήταν, για παράδειγμα, η ζωοκλοπή, η οστεομαντεία, η τιμωρία αποβολής-ταπείνωσης.¹⁰²

Ο ελεύθερος τρόπος ζωής στα ορεινά μέρη, μακριά από τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας, έπαιζε το σημαντικότερο ρόλο για τους ποιμένες και τους ληστές. Είχαν τελείως διαφορετικές συνήθειες από τους πεδινούς πληθυσμούς.¹⁰³ Οι νομάδες κτηνοτρόφοι κυκλοφορούσαν με μεγάλη άνεση στα δύσβατα ορεινά μέρη, κάτι το οποίο είχαν διδάξει στους ληστές. Η εύκολη κινητικότητα των ληστών στα ορεινά τους έδινε προστασία από τα καταδιωκτικά αποσπάσματα, τα οποία δεν ήταν συνηθισμένα σε αυτές τις περιοχές. Σαφώς, αυτό τους έδινε και πλεονέκτημα να διαβαίνουν τα ελληνοτουρκικά σύνορα, με ευκολία, μετά από κάποια επιδρομή.¹⁰⁴

⁹⁹ Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 111-112.

¹⁰⁰ Αναστασόπουλος, 2012, *ό.π.*, σ. 39-40, Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 73-74.

¹⁰¹ Στο ίδιο, 75-76, Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 111.

¹⁰² Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 77-78, 80.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 77.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 76.

Στην κεντρική Ελλάδα, τους θερινούς μήνες, τα τσελιγκάτα λειτουργούσαν ως κρησφύγετα και ορμητήρια για τις ληστρικές συμμορίες. Αυτά βρίσκονταν νότια της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, αλλά και στα ορεινά της Στερεάς Ελλάδας. Ο ποιμενικός τόπος εγκατάστασης αποτελούσε ορμητήριο για τους ληστές και μετά την πραγματοποίηση της ληστείας αποτελούσε το κρησφύγετό τους. Οι τσελιγκάδες τους προμήθευαν με πληροφορίες, αλλά και με τρόφιμα. Ακόμα και όταν οι συμμορίες ενώνονταν για κάποια μεγάλη ληστεία ή απαγωγή, χρησιμοποιούσαν διάφορα τσελιγκάτα ανάλογα με τις γνωριμίες τους. Βέβαια, οι παροχές αυτές δεν ήταν χωρίς ανταμοιβή. Οι ληστές τους προστάτευαν από άλλες ληστρικές συμμορίες και τους παρείχαν αιγοπρόβατα που έκλεβαν.¹⁰⁵

Το χειμώνα, οι ποιμένες μαζί με τα κοπάδια τους μετακινούνταν στα χειμαδιά, στις πεδινές, δηλαδή, περιοχές της Στερεάς Ελλάδας, νοτιοδυτικά της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Εκεί, κατέφευγαν πολλοί ληστές, οι οποίοι γίνονταν βοσκοί κατά τη χειμερινή περίοδο. Προερχόμενοι από νομαδικές οικογένειες, γνώριζαν καλά τις κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Επίσης, είχαν χρόνο για σχεδιασμό της δράσης τους και ενίσχυση την ομάδα τους με νέους δεσμούς, κάνοντας κουμπαριές και αδελφοποιήσεις, τεχνικές που είχαν υιοθετήσει από τους ποιμένες. Πολλές φορές παραχωρούσαν χρηματική βοήθεια για τον τόπο και την οργάνωση της εγκατάστασης των τσελιγκάτων την καλοκαιρινή περίοδο.¹⁰⁶

Μεγάλη απόδειξη γι' αυτή την κατάσταση είναι τα κλέφτικα τραγούδια, τα οποία αναφέρονται στην προσωρινή εγκατάσταση των ληστών στα τσελιγκάτα κατά τη διάρκεια της χειμερινής περιόδου. Κάποιοι στίχοι είναι οι εξής: Παιδιά πήρε χινόπωρος, παιδιά πήρ' ο χειμώνας, / και που θα ξεχειμάσουμε εμείς οι μαύροι κλέφταις· ή «κι' απέ να ξεχχωρήσουμε κατά το Καρπενήσι. / Το Μάη καλαίς αντάμωσais, καλώς ν' ανταμωθούμε».¹⁰⁷

Ανάμεσα στους ληστές και τα τσελιγκάτα υπήρχαν συγγενικοί δεσμοί. Σε αυτά, οι ληστές είχαν αδέρφια, ξαδέρφια, γονείς, κουμπάρους αλλά και ισχυρές φιλίες. Στα τσελιγκάτα έβρισκαν προστασία και τους είχαν εμπιστοσύνη. Μάλιστα, η προέλευση πολλών ληστών από τους νομάδες κτηνοτρόφους τους έδινε το πλεονέκτημα να έχουν

¹⁰⁵ Κολιόπουλος, 1988, *ό.π.*, σ. 248, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 336-337.

¹⁰⁶ Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 80, 86, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 333-334.

¹⁰⁷ Κολιόπουλος, 1988, *ό.π.*, σ. 246, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 333.

σχέσεις με πολλά τσελιγκάτα. Όπως ήταν η συμμορία του Καλαμπαλίκη, που είχε δίκτυα συγγένειας και φιλίας με πολλά τσελιγκάτα της Στερεάς Ελλάδας. Αυτό του έδινε το πλεονέκτημα να κινείται και να δρα με ελευθερία στην περιοχή αυτή. Ακόμη και σε ένα συλλογικό εγχείρημα πολλών ληστρικών συμμοριών η επιτυχής πραγματοποίηση του στηριζόταν στις διάφορες επαφές που διατηρούσαν με τα τσελιγκάτα, τα οποία παρείχαν λανθασμένες πληροφορίες στα καταδιωκτικά αποσπάσματα με σκοπό την προστασία των ληστών.¹⁰⁸

Σε μια εποχή που τα τσελιγκάτα ένιωθαν απειλή λόγω της εύνοιας που έδειχνε το κράτος προς τους γεωργούς, έβρισκαν προστασία στους ληστές. Με την επιβολή συνόρων που εμπόδιζαν τη μετακίνηση των νομάδων κτηνοτρόφων και με την εχθρική αντιμετώπιση του κράτους για τους νομάδες κτηνοτρόφους, η σχέση κτηνοτροφίας και γεωργίας, που βρισκόταν σε ισορροπία, διαταράχθηκε. Η κτηνοτροφία συνέχιζε να είναι, και μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, σημαντική για την αγροτική οικονομία. Τα τσελιγκάτα αποτελούσαν ένα είδος συνεταιρισμού και οι κτηνοτρόφοι, έχοντας πολεμικό χαρακτήρα, μάχονταν για τα συμφέροντά τους μπροστά στην παρακμή που διαφαινόταν για τη νομαδική κτηνοτροφία, έχοντας στο πλευρό τους τις συμμορίες των ληστών.¹⁰⁹

Επιπλέον, οι ληστρικές ομάδες παρείχαν προστασία στα τσελιγκάτα απέναντι στις αυθαιρεσίες των ιδιοκτητών των βοσκοτόπων, καθώς και στην εχθρική αντιμετώπιση των χωρικών. Οι νομάδες κτηνοτρόφοι κλείνονταν συχνά να τους αντιμετωπίσουν και χωρίς τη βοήθεια των ληστών ήταν πολύ δύσκολο. Επίσης, το 1843, η κατάργηση του ελέγχου των ενοικιάσεων, είχε ως αποτέλεσμα κάθε χρόνο οι ιδιοκτήτες να αυξάνουν το μίσθιο στους νομάδες κτηνοτρόφους, με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται με την καταβολή του. Για την αντιμετώπιση τέτοιων θεμάτων, οι νομάδες κτηνοτρόφοι έβρισκαν τη συμπαράσταση που είχαν ανάγκη στις ληστρικές συμμορίες.¹¹⁰

Ζώντας σε αυτές τις συνθήκες, οι ποιμένες έπρεπε να διατηρούν καλές σχέσεις με τους ληστές για να μπορέσουν να επιβιώσουν στην αβεβαιότητα που τους προσέφερε το κράτος. Παράλληλα, όμως, ήταν υποχρεωμένοι να φροντίζουν και να

¹⁰⁸ Κολιόπουλος, 1980, *ό.π.*, σ. 428, Κολιόπουλος, 1988, *ό.π.*, σ. 246-247, 249, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 334-335.

¹⁰⁹ Κολιόπουλος, 1988, *ό.π.*, σ. 252, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 341-342.

¹¹⁰ Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 111.

συντηρούν τα καταδιωκτικά αποσπάσματα κάθε φορά που οργάνωναν κάποια καταδίωξη στις ορεινές περιοχές. Αποτέλεσμα ήταν από τη μια να έχουν να αντιμετωπίσουν τη δαπανηρή συντήρηση των καταδιωκτικών αποσπασμάτων, αλλά και την πίεση τους για προδοσία ληστών και παύση παροχής βοήθειας σε αυτούς, και από την άλλη είχαν τους ληστές, που τους απειλούσαν με εκδίκηση σε περίπτωση κατάδοσής τους.¹¹¹

Μάλιστα, πολλοί ήταν αυτοί οι οποίοι είχαν εκφραστεί για τις σχέσεις των νομάδων κτηνοτρόφων και των ληστών. Το 1835, ο George Finlay, Βρετανός ιστορικός, είχε υποστηρίξει ότι οι νομάδες κτηνοτρόφοι υπέθαλπαν ληστές με αντάλλαγμα την παροχή προστασίας από τους φοροεισπράκτορες και τους προκρίτους. Το 1870 υποστήριξε ότι ληστές και νομάδες κτηνοτρόφοι είχαν ίδια συμφέροντα και προκαλούσαν το θαυμασμό του λαού λόγω του ότι ήταν απαλλασσόμενοι από τις καταχρήσεις των φοροεισπρακτόρων. Ο Charles Keating Tuckerman, Αμερικανός πρεσβευτής, παρατήρησε τη σχέση αλληλεξάρτησης των ορεσίβιων με τους ληστές. Τέλος ο Emile Burnouf, Γάλλος συγγραφέας, αναφέρθηκε στις διαμάχες που προέκυψαν ανάμεσα στους αγρότες και τους νομάδες κτηνοτρόφους.¹¹²

Κατά τη διάρκεια της Μεσοβασιλείας, στην Αττική, παρατηρήθηκε έξαρση του ληστρικού φαινομένου, που αποδόθηκε στη σχέση που υπήρχε ανάμεσα στις ληστρικές συμμορίες και τους νομάδες κτηνοτρόφους.¹¹³ Για παράδειγμα, ο Καραγιάννης Φίλος, λήσταρχος, ήταν ποιμενικής καταγωγής από τη Βοιωτία και είχε συγγενικό δίκτυο με τσελιγκάτα της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας. Κινούταν ελεύθερα με τη συμμορία του, αλλά και όταν συνεργαζόταν με άλλες συμμορίες, σε όλη την Αττική μέχρι και την Ευρυτανία. Αυτή η ελευθερία προέκυπτε από τη συνεργασία του με τους τσελιγκάδες της Αττικής και της Βοιωτίας, αλλά και της ίδιας της οικογένειά τους που βρισκόταν στον Ωρωπό, του επέτρεπε να κινείται με ευκολία.¹¹⁴

Οι ληστές είχαν δίκτυα επικοινωνίας και συνεργασίας όχι μόνο με τσελιγκάτα. Αντιθέτως, έβρισκαν επίσης μεγάλη στήριξη από τους δερβεναγάδες των τουρκοκρατούμενων περιοχών, αλλά και από προσωπικότητες της πολιτικής σκηνής, εξυπηρετώντας είτε τα πολιτικά τους συμφέροντα, είτε γιατί ως γαιοκτήμονες είχαν

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 113, 116-117, Κολιόπουλος, 1980, ό.π., σ. 434.

¹¹² Κολιόπουλος, 1988, ό.π., σ. 253, 256-257, Κολιόπουλος, 2005, ό.π., σ. 343.

¹¹³ Κολιόπουλος, 2005, ό.π., σ. 337-338.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 338.

ανάγκη την προστασία της περιουσίας τους.¹¹⁵ Όπως συνέβη με την απαγωγή του Σωτήρη Σωτηρόπουλου, το 1866, βουλευτή της περιοχής Τριφυλίας, πρώην υπουργό Οικονομικών και μετέπειτα πρωθυπουργό, από τους ληστές Λαφαζάνη και Λύγκο. Η απελευθέρωσή του πραγματοποιήθηκε όταν καταβλήθηκαν 80.000 δραχμές ως λύτρα. Ο Σωτηρόπουλος υποστήριζε ότι η απαγωγή του πραγματοποιήθηκε για την πολιτική του εξαφάνιση και έγραψε βιβλίο αναφέροντας τις στιγμές που πέρασε δίπλα στους ληστές, δίνοντας πληροφορίες για τον τρόπο ζωής τους, τις πολιτικές διασυνδέσεις τους, τις αντιλήψεις τους. Τότε αποκαλύφθηκε ότι ο υπουργός Στρατιωτικών, Σκαρλάτος Σούτσος, είχε στο παρελθόν επαφές με τους ληστές Αρβανιτάκηδες και τους παρείχε προστασία στα κτήματά του.¹¹⁶ Επιπλέον, το 1870 πραγματοποιήθηκε η απαγωγή του βουλευτή Φίλωνα Φίλωνος, πρώην Προέδρου της Βουλής και υπουργού Παιδείας στη Λειβαδιά, από τις ληστρικές συμμορίες των Καμάρα, Παπουτσή, Ζήκα και Φουσέκη. Για την απελευθέρωση του βουλευτή και του Λεονάρδου Λεοναρδίδη, κομματάρχη, δόθηκε το ποσό των 57.000 δραχμών, αποτελώντας άλλη μία απαγωγή στην οποία δόθηκε πολιτική σκοπιμότητα.¹¹⁷

3.4 Οι νομάδες κτηνοτρόφοι και οι «κοινωνικοί ληστές»

Το νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο ήταν ένα ομογενοποιημένο εθνικό κράτος, που επιδίωκε να γίνει αντίστοιχο των σύγχρονων δυτικών κρατών. Η εμφάνιση του καπιταλιστικού συστήματος στην παραγωγή αλλά και η επιθυμία για δημιουργία ενός κράτους με ιεραρχημένους και κρατικά ελεγχόμενους μηχανισμούς, στοχεύοντας σ' έναν υψηλό βαθμό συγκεντρωτικής οργάνωσης, οδηγούσε στην αποδιοργάνωση των παραδοσιακών κοινωνιών.

Τον 19^ο αιώνα, οι ληστές, μέσω της πραγματοποίησης ληστειών και απαγωγών, με στόχο περιουσίες πλουσίων, της επιβολής επιπρόσθετης φορολογίας στους πλουσίους και χαρατσιού σε ορεινά χωριά, αντιπροσώπευαν την τοπική παραδοσιακή κοινωνία, η οποία αναζητούσε δικαιοσύνη λόγω της αδικίας που υφίστατο από τους νέους κρατικούς θεσμούς. Η ληστρική δράση αποτελούσε ένα είδος αγροτικού κινήματος, κερδίζοντας τη λαϊκή υποστήριξη. Ο λαός, ζώντας στην καταπίεση, ανίκανος να αντιδράσει, θαύμαζε τους ληστές και τους έβλεπε ως εκδικητές,

¹¹⁵ Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 85, Κολιόπουλος, 1988, *ό.π.*, σ. 254-255, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 34.

¹¹⁶ Αναστασόπουλος, *ό.π.*, σ. 115-123, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 345-348.

¹¹⁷ Αναστασόπουλος, *ό.π.*, σ. 120.

διαιώνιζοντας, με αυτόν τον τρόπο, την ύπαρξη της ληστείας. Στη λαϊκή αντίληψη δεν ήταν παράνομοι αλλά αυτοί που είχαν το θάρρος να αντιδράσουν στην κοινωνική αδικία. Αυτή η κατάσταση έδινε κοινωνική υπόσταση στο ληστή και του παρείχε δύναμη, κάνοντάς τον να πιστεύει ότι υπήρχε ισοτιμία ανάμεσα σε αυτόν και στην καθεστηκυία τάξη.¹¹⁸

Το κράτος αντιμετώπιζε εχθρικά τη ζωή του νομαδικού ποιμενικού πληθυσμού. Προκειμένου να τους ελέγξει τους ανάγκαζε είτε να εγκαταλείψουν την επικράτεια, είτε να εγκατασταθούν μόνιμα σε μία περιοχή και να συμπεριληφθούν στο κοινωνικό σύνολο. Επιπλέον, τους επέβαλε βαριά φορολογία, δεν τους συμπεριλάμβανε στην παροχή εθνικών γαιών, επέτρεπε τις αυθαίρετες ενέργειες που τους ασκούσαν, κατά τη διάρκεια των μετακινήσεών τους, από άτομα της χωροφυλακής ή του στρατού, διόριζε προεστούς με πολιτικές διασυνδέσεις για τον καλύτερο έλεγγό τους. Η κατάσταση αυτή οδηγούσε τη νομαδική κτηνοτροφία στην παρακμή της, και κατ' επέκταση, στην αποσύνθεση της παραδοσιακής ορεινής κοινωνίας. Αυτό δημιουργούσε την ανάγκη για προστασία, την οποία τους την παρείχαν οι ληστές, καθιστώντας τους αναπόσπαστο κομμάτι της υπαίθρου.¹¹⁹

Επιπροσθέτως, ανάμεσα στη γεωργία και στη νομαδική κτηνοτροφία υπήρχαν ανέκαθεν αντιπαλότητες. Η κατάσταση, όμως, οξύνθηκε, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, όταν ήρθαν σε ανοιχτή διαμάχη εξαιτίας της νέας κατάστασης στα Βαλκάνια (καθορισμός συνόρων, δημιουργία εθνικών κρατών, συγκεντρωτική οργάνωση, αποδυνάμωση αυτονομίας των τοπικών κοινωνιών), η οποία ωφελούσε τους αγρότες περισσότερο από ότι τη νομαδική κτηνοτροφία.¹²⁰ Αρχικά δημιουργήθηκαν εντάσεις ανάμεσα στους νομάδες κτηνοτρόφους και στους γαιοκτήμονες εξαιτίας της καταστροφής των τσιφλικιών, που προκαλούσαν τα κοπάδια, και για την άρνησή τους για παραχώρηση προς εκμετάλλευση ενός μέρους του τσιφλικιού.¹²¹ Αυτό δημιουργούσε την ανάγκη για προστασία, που αναλάμβαναν οι ληστρικές συμμορίες, δρώντας εις βάρος των χωρικών.¹²²

¹¹⁸ Αναστασόπουλος, 2018, *ό.π.*, σ. 60-61, Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 92-93, Δερμεντζόπουλος Χρήστος, *Μύθοι-παραστάσεις-ιδεολογία*, Πλέθρον, Αθήνα, 1997, σ. 187-188, Κολιόπουλος, 1980, *ό.π.*, σ. 435-436.

¹¹⁹ Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 88, Κολιόπουλος, 1980, *ό.π.*, σ. 431-432.

¹²⁰ Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 87.

¹²¹ Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 87.

¹²² Κολιόπουλος, 1980, *ό.π.*, σ. 430-431.

Αποτέλεσμα όλων των προαναφερθέντων ήταν η εμφάνιση της κοινωνικής ληστείας, η αντίδραση, δηλαδή, της παραδοσιακής κοινωνίας στις εκσυγχρονιστικές τάσεις του σύγχρονου κράτους. Σύμφωνα με τον E. Hobsbawm η «κοινωνική ληστεία» είναι η σύνδεση του χωρικού, του ανθρώπου που ζούσε στο περιθώριο της κοινωνίας, με τον ληστή. Συνεπώς, η ληστεία από την οθωμανική κυριαρχία μέχρι και της αρχής της απελευθερωτικής περιόδου αποτελούσε κοινωνικό κίνημα, αντιπροσωπεύοντας την πρωτόγονη αντίσταση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στη νομιμότητα της νεωτερικής κρατικής εξουσίας.¹²³

Ειδικότερα, ανάμεσα στους ληστές υπάρχει μία κατηγορία, οι «κοινωνικοί ληστές». Ο «κοινωνικός ληστής» είναι αυτός που μάχεται κατά της αδικίας που ασκούσαν οι ισχυροί, αποφεύγοντας την άσκηση άσκοπης χρήσης βίας και μεταβιβάζοντας πλούτο που θεωρούσε άδικο. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ήταν μία επαναστατική ενέργεια που μάχονταν για τη δικαιοσύνη και για το κοινό καλό.¹²⁴ Αυτός που ερχόταν σε αντίθεση με τον καταπιεστή και γι' αυτό εγκωμιαζόταν από τον πληθυσμό της υπαίθρου. Όχι όμως από όλους, μόνο από αυτούς που αποτελούσαν την παρακοινωνία, δηλαδή αυτούς που ζούσαν στις ορεινές κοινότητες, κατά βάσει από νομάδες κτηνοτρόφους και απλούς αγρότες) διατηρώντας με αυτόν τον τρόπο τη ληστρική δράση. Αντιθέτως, τα άτομα της φρόνιμης κοινωνίας (γαιοκτήμονες, τοπική εξουσία, άτομα του κρατικού μηχανισμού, καλλιεργητές) θεωρούσαν τον ληστή ως επικίνδυνο και παράνομο.

Παράδειγμα κοινωνικού ληστή αποτελούσε ο ληστής Λύγκος, ο οποίος απήγαγε πλούσιο τοκογλύφο που εκμεταλλευόταν την τοπική κοινωνία με την επιβολή υπερβολικού τόκου. Η πράξη του θεωρήθηκε νόμιμη στην παραδοσιακή κοινωνία, διότι προσπαθούσε να αποκαταστήσει τη νομιμότητα, κάτι το οποίο δεν έκανε το κράτος. Τα χρήματα που εισέπραξε από την απαγωγή δόθηκαν στους φτωχούς και στα ανύπαντρα κορίτσια.¹²⁵

¹²³ Αναστασόπουλος, 2018, *ό.π.*, σ. 61-62, Δερμεντζόπουλος, *ό.π.*, σ. 184.

¹²⁴ Αναστασόπουλος, 2012, *ό.π.*, σ. 48, Δερμεντζόπουλος, *ό.π.*, σ. 179, 186, Κολιόπουλος, 1980, *ό.π.*, σ. 422.

¹²⁵ Δερμεντζόπουλος, *ό.π.*, σ. 179-182.

3.5 Τα μέτρα του κράτους: απόδειξη της σχέσης ληστών και νομάδων κτηνοτρόφων

Το ελληνικό κράτος, στην προσπάθειά του να περιορίσει το ληστρικό φαινόμενο, άρχισε να παίρνει μέτρα, λίγα χρόνια μετά τη δημιουργία του. Το 1833, αποφάσισε απονομή αμνηστίας, μόνο, όμως, για τα πολιτικά αδικήματα και όχι για τα ποινικά. Παρόλα αυτά, δεν τους παρείχε τη δυνατότητα για απόκτηση σημαντικών στρατιωτικών αξιωματών και ευκαιρία για κοινωνική ανάδειξη. Επίσης, επικηρυγμένος ληστής δεν ήταν εφικτό να μπει στους κρατικούς μηχανισμούς της δημόσιας ασφάλειας. Ένα παράδειγμα είναι ο Αθανάσιος Μαλησόβας, ο οποίος, ανήκοντας σε οικογένεια γνωστών ληστών και έχοντας το βάρος του ονόματος του, αντιμετώπιστηκε εχθρικά από τους τοπικούς άρχοντες και δεν κατάφερε να ενταχθεί στα ελληνικά ένοπλα σώματα.¹²⁶

Επιπλέον, εξέδωσε νομοθετικά διατάγματα σχετικά με ποινές διάπραξης εγκλημάτων, αφού ακόμα δεν υπήρχε ποινικός νόμος στη χώρα, στα οποία συμπεριλαμβανόταν η απαγόρευση της οπλοφορίας και η απαγόρευση διατήρησης άτακτων σωμάτων από οπλαρχηγούς. Βέβαια, παραχωρούσε άδεια κυκλοφορίας γι' αυτούς που ήθελαν να προστατεύσουν την περιουσία τους, όπως σε κτηνοτρόφους, κυνηγούς, εμπόρους κλπ. Το 1834, ο Georg Ludwig von Maurer έφτιαξε τον ποινικό νόμο, στον οποίο οριζόταν το έγκλημα της ληστείας και τις ποινές που αφορούσαν αυτό. Η κύρια ποινή ήταν ο θάνατος ή η ισόβια καταδίκη και ληστές θεωρούνταν αυτοί που, είτε ασκώντας βία είτε όχι, έκλεβαν ξένη περιουσία και οπλοφορούσαν παράνομα.¹²⁷

Με τα μέτρα αυτά σημειώθηκε μια μικρή ύφεση της ληστείας. Σε αυτό βοήθησε και η σύσταση της χωροφυλακής (1833), καθώς και η σύσταση της Φάλαγγας (1835). Ο λόγος ήταν, όχι γιατί σε αυτή την πρώιμη φάση καταδίωξαν τους ληστές, αλλά γιατί συμπεριέλαβαν πολλούς από αυτούς, που αν δεν είχαν συμπεριληφθεί θα είχαν καταφύγει στη ληστεία. Ωστόσο, στην πλειοψηφία τους, τα μέτρα που πάρθηκαν από

¹²⁶ Κωταρίδης Νίκος, «Λόγος και πρακτικές των ενόπλων της μεθορίου», στο: Ν. Θεοδοκάς, Ν. Κωταρίδης, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006, σ.σ. 207-212, 218, 222-223, Κολιόπουλος, 2005, ό.π., σ. 22.

¹²⁷ Στο ίδιο, σ. 22-25, Petropoulos, ό.π., σ. 277.

το ελληνικό κράτος, στη δεκαετία του 1830, στέρησαν τη δυνατότητα από τους ληστές για επαναφορά στη νομιμότητα, οδηγώντας τους στην παρανομία.¹²⁸

Παρόλα αυτά, το κράτος δεν κατάφερε να σταθεί εμπόδιο στη δράση των ληστών, λόγω έλλειψης δυναμικών μέτρων. Οι δεσμοί που είχαν οι ληστές με τους κατοίκους στις παραμεθόριες περιοχές, αλλά και με τις περιοχές στο τουρκικό κράτος, δυσκόλευαν τον κρατικό έλεγχο. Έτσι το διάστημα 1834-1835 παρουσιάστηκε έξαρση της ληστείας και εμφανίστηκαν μεγάλες ληστρικές ομάδες.¹²⁹

Μάλιστα, το ελληνικό κράτος, όχι μόνο δεν κατάφερνε να τους αντιμετωπίσει, αλλά πολλές φορές ερχόταν σε διαπραγμάτευση με αυτούς, σχετικά με τα λύτρα ή με την παροχή αμνηστίας. Οι ληστρικές ομάδες ασκούσαν βία στους φτωχούς αγρότες, με σκοπό την είσπραξη φόρων και ανάγκαζαν ολόκληρα χωριά να τους δώσουν χρήματα, με σκοπό την παροχή προστασίας.¹³⁰ Αποτέλεσμα ήταν οι ληστές να κυκλοφορούν ανενόχλητοι. Το κράτος, αδύναμο να αντιμετωπίσει τη ληστεία και να προφυλάξει τα αγροτικά στρώματα από τη δράση τους, συνειδητοποίησε ότι, για την αντιμετώπισή τους, όφειλε να πάρει μέτρα για τους νομάδες κτηνοτρόφους, οι οποίοι τους παρείχαν τη μεγαλύτερη βοήθεια.¹³¹

Το 1835, ο Thomas Gordon ορίστηκε ο επικεφαλής της διοίκησης των στρατιωτικών δυνάμεων στη Στερεά Ελλάδα, με στόχο την καταδίωξη των ληστών και των συμμοριών τους. Η επιλογή του μέρους αυτού έγινε γιατί ήταν η εποχή που είχε συμβεί η αποπομπή του Ιωάννη Κωλέττη, ο οποίος ασκούσε μεγάλη δύναμη στις ληστρικές συμμορίες στην περιοχή αυτή. Οπότε υπήρχε κίνδυνος για εκδήλωση εξεγέρσεων λόγω της δυσaráστησης της αποχώρησης του Ιωάννη Κωλέττη. Έτσι, επιτεύχθηκε η πρώτη συντονισμένη ληστρική καταδίωξη από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Στην επιχείρηση αυτή, εκτός από βαυαρικά στρατεύματα, χρησιμοποιήθηκαν καπετάνιοι και πρώην άτακτοι αφού ήταν γνώστες των κρησφύγετων της περιοχής.¹³²

Η εκστρατεία του Thomas Gordon δεν είχε τα αποτελέσματα που περίμενε το κράτος, αφού οι ληστρικές συμμορίες κατέφυγαν στο τουρκικό έδαφος ή βρήκαν κρησφύγετο στους νομάδες κτηνοτρόφους της περιοχής. Ωστόσο, το πλεονέκτημα για

¹²⁸ Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 25-27.

¹²⁹ Στο *ίδιο*, σ. 28.

¹³⁰ Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 100, Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 113, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 30.

¹³¹ Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 110-111.

¹³² Στο *ίδιο*, σ. 108-109, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ.28-29.

την κυβέρνηση, ήταν η έκθεση που συντάχθηκε από τον Thomas Gordon αναφορικά με τα αίτια της ληστείας και τα μέτρα για την αντιμετώπισή της. Αυτή παραδόθηκε στον Armansperg και επρόκειτο για την πρώτη μελέτη από κυβερνητικό στέλεχος.¹³³ Σε αυτήν αναφερόταν η επιτακτική ανάγκη της παρακολούθησης του νομαδικού πληθυσμού ως την κατεξοχήν βοήθεια των ληστών λόγω των δεσμών τους αλλά και λόγω της εχθρικής σχέσης που είχαν, όχι μόνο με το κράτος αλλά και τους αγρότες. Οι νομάδες κτηνοτρόφοι προστάτευαν τους ληστές και κατέστρεφαν με τα κοπάδια τους μεγάλες εκτάσεις, έτσι ώστε να χρησιμοποιηθούν για βοσκοτόπια. Επομένως, κύριο μέλημα της κυβέρνησης όφειλε να είναι η μόνιμη εγκατάσταση των κτηνοτρόφων σε κοινότητες, η καταστροφή των καλυβών στις ορεινές περιοχές, η καταγραφή όλων των κατοίκων των ορεινών περιοχών, η χρησιμοποίηση διαβατηρίων για τις μετακινήσεις τους και η αναδιοργάνωση της εθνοφυλακής, διότι μέσα σε αυτήν υπήρχαν πολλοί ληστές. Η πρόταση αυτή έγινε γιατί ο Thomas Gordon υποστήριζε ότι η αδυναμία καταγραφής των ποιμενικών πληθυσμών στα δημοτολόγια δυσκόλευε την προσπάθεια ελέγχου της ληστρικής δραστηριότητας και την αντιμετώπισή της, αφού οι ληστές έβρισκαν κρησφύγετο στα τσελιγκάτα. Μάλιστα, δεν ήταν λίγοι αυτοί, ανάμεσά τους ο Thomas Gordon, που πρότειναν την υποχρεωτική καταγραφή των ποιμένων ακόμη και με τη βία.¹³⁴

Επιπροσθέτως, η καταγραφή των νομάδων κτηνοτρόφων προτάθηκε και στις εκθέσεις των τεσσάρων πολιτικών, Τάτση Μαγγίνα, Αναστάσιο Λοιδορίκη, Δρόσο Μανσόλα, Αναγνώστη Μοναρχίδη. Πιο συγκεκριμένα, ένα από τα διοικητικά μέτρα που πρότειναν, ήταν η μεταφορά των μικρών ορεινών περιοχών προς τα πεδινά. Έτσι έγινε φανερό ότι ανάμεσα στα βασικά πράγματα, που έπρεπε να διευθετηθούν για τη λύση της ληστείας, ήταν ο έλεγχος της νομαδικής κτηνοτροφίας και κατ' επέκταση η αστυνόμευση των ορεινών δύσβατων περιοχών. Γι' αυτό προτάθηκε η εξάρθρωση της νομαδικής κτηνοτροφίας, παρακάμπτοντας τα οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα που θα πρόκυπταν.¹³⁵

Ανάμεσα στα μέτρα που πήρε η κυβέρνηση για την αντιμετώπιση της ληστείας, όπως ίδρυση οροφυλακής και εθνοφυλακής, νόμος περί ευθύνης των δήμων,¹³⁶ ήταν η

¹³³ Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 31.

¹³⁴ Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 76-77.

¹³⁵ Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 32, 36-37, 38.

¹³⁶ Στο *ίδιο*, σ. 58-60.

εκτόπιση των συγγενών των ληστών (1838). Το 1839 το μέτρο συμπεριέλαβε και όσους θεωρούνταν ύποπτοι για υπόθαλψη ληστών. Βέβαια, ένα χρόνο αργότερα το μέτρο καταργήθηκε, αφού δεν μπορούσε να επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα και προκαλούσε την εχθρική στάση του λαού.¹³⁷ Όμως, στη συνέχεια, το 1840, εφαρμόστηκε το μέτρο επικήρυξης των ληστών και την παροχή αμοιβής σε όσους βοηθούσαν στην ανεύρεσή τους. Μέτρο από τον υπουργό Εσωτερικών, Θεοχάρη, ο οποίος πρότεινε την μεγάλη παροχή αμοιβής, τον εξαναγκασμό των διοικητικών αρχών στις περιοχές για συνεργασία, αλλά και την περιπολία αποσπασμάτων σε μέρη όπου διέμεναν νομάδες κτηνοτρόφοι, οι πιο πιστοί συνεργάτες των ληστών. Έτσι, στο διάταγμα αυτό, οριζόταν η αμοιβή των καταδοτών αλλά και των στρατιωτών που συνέβαλαν στην σύλληψη ληστών, αλλά το σημαντικότερο ήταν η ρύθμιση για υποχρεωτική εγγραφή των νομάδων κτηνοτρόφων σε ειδικούς καταλόγους. Έτσι, οι νομάδες κτηνοτρόφοι έπρεπε να δηλώνουν τα μέλη του τσελιγκάτου, να ενημερώνουν τις αρχές με τα νέα μέλη τους και να δηλώνουν το τρέχον μέρος διαμονής τους.¹³⁸

Το κράτος προσπάθησε να καταδιώξει τους ληστές στέλνοντας καταδιωκτικά αποσπάσματα στην ύπαιθρο. Η προχειρότητα, όμως, του σχεδίου είχε ως αποτέλεσμα να την πληρώνει ο αγροτικός πληθυσμός, αναλαμβάνοντας τη διαμονή και διατροφή αυτών, καθώς και τη βία που ασκούσαν με σκοπό να ομολογήσουν ότι γνώριζαν.¹³⁹ Σε αντίθεση με την αρνητική άποψη του κράτους για τους ληστές, οι άνθρωποι της επαρχίας, που αντιπροσώπευαν τον παραδοσιακό κόσμο, αντιδρούσαν βλέποντας το κράτος να θέλει να τους επιβάλλει ένα νέο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα. Γι' αυτό το λόγο θαύμαζαν τους ληστές που εναντιώνονταν στην κρατική εξουσία.¹⁴⁰ Η ληστεία αποτελούσε έκφραση της ανυπακοής των χωρικών και κυρίως των νομάδων κτηνοτρόφων, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στη διατήρησή της.¹⁴¹

Τέλος, το 1870 έγινε η γνωστή σφαγή του Δήλεσι το οποίο προκάλεσε την ανατάραξη των ελληνοβρετανικών σχέσεων και οδήγησε στην παραίτηση της κυβέρνησης Ζαΐμη. Το περιστατικό αυτό είχε ως αποτέλεσμα το 1871 τη ψήφιση του νόμου *Περί καταδιώξεως της ληστείας*, από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου, ορίζοντας αυστηρότερα μέτρα και μια πιο έντονη κατασταλτική αντιμετώπιση των ληστών μέχρι

¹³⁷ Δαμιανάκος, ό.π., σ. 85, Κολιόπουλος, 2005, ό.π., σ. 60-61.

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 64-65.

¹³⁹ Καρατζένης, ό.π., σ. 112-113.

¹⁴⁰ Αναστασόπουλος, 2012, ό.π., σ. 44, 47, Κολιόπουλος, 2005, ό.π., σ. 21.

¹⁴¹ Δαμιανάκος, ό.π., σ. 68.

το τέλος του αιώνα. Βέβαια, η ληστρική δράση εξακολουθούσε να υπάρχει και μάλιστα όχι σε μικρότερη ένταση, μέχρι και την αλλαγή του αιώνα.¹⁴² Το σημαντικό σε αυτή την υπόθεση ήταν ότι στη δίκη της απαγωγής στο Δήλεσι είχαν κατηγορηθεί οι κτηνοτρόφοι ότι βοήθησαν τη συμμορία των Αρβανιτάκηδων. Ενδιαφέρον αποτελεί η κατάθεση του Ιωάννη Λαδοπούλου, λοχαγού του πεζικού, όπου αναφέρθηκε στη σχέση αλληλεξάρτησης και αλληλοβοήθειας μεταξύ ληστρικών συμμοριών και τσελγκάτων.¹⁴³

¹⁴² Αναστασόπουλος, *ό.π.*, σ. 126.

¹⁴³ Κολιόπουλος, 1988, *ό.π.*, σ. 250-251, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 339-341.

4. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΝΟΜΑΔΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΗΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η παρακμή της νομαδικής κτηνοτροφίας και η οικονομική ύφεσή της οδήγησαν στην ενίσχυση των σχέσεων τσελιγκάτου και ληστρικής ομάδας, καθώς και τη φυγή των νομάδων στη ληστεία. Αυτό προκάλεσε την αποδυνάμωση της νομαδικής κτηνοτροφίας, η οποία έχανε ανθρώπινο δυναμικό. Οι νομάδες κτηνοτρόφοι εγκατέλειπαν τις οικογένειές τους για το βιοπορισμό τους και γίνονταν ληστές ή προσέφεραν πληροφορίες στις συμμορίες με στόχο να αποκτήσουν τροφή για την οικογένειά τους.¹⁴⁴ Ως αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν οι «βλαχοποιμένες» να στραφούν προς τη ληστεία αρνούμενοι να υπακούσουν στους κανόνες του νέου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα παιδιά που προέρχονταν από νομαδικές οικογένειες είχαν μεγαλώσει σε ένα κλίμα που εξυμνούσαν τη ζωή των κλεφτών. Μεγάλωσαν με κλέφτικα τραγούδια και ιστορίες ηρωισμού, οπότε η μετάβασή τους σε ληστρικές συμμορίες ήταν κάτι το φυσιολογικό.¹⁴⁵

Τα πρώτα σημάδια αποσύνθεσης της νομαδικής κτηνοτροφίας εμφανίστηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και κυρίως μετά το 1881 με την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος. Αρκετοί τσελιγκάδες, κυρίως Βλάχοι, εγκαθίσταντο μόνιμα σε αστικά κέντρα, και στη συνέχεια ακολούθησαν αρκετοί σμίχτες. Η ενασχόληση των παιδιών τους με τα γράμματα είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνσή τους από την κτηνοτροφική δραστηριότητα. Επιπλέον, η δυσκολία διέλευσης των συνόρων έκανε δύσκολη την εποχιακή μετακίνηση των νομάδων κτηνοτρόφων. Όπως, για παράδειγμα, οι Βλάχοι νομάδες κτηνοτρόφοι που το καλοκαίρι μετακινούνταν στα Μπιτόλια, της Γιουγκοσλαβίας, και το χειμώνα στο ελληνικό έδαφος. Στην πίεση της Γιουγκοσλαβίας για επιλογή εθνικότητας, οι Βλάχοι νομάδες κτηνοτρόφοι επέλεξαν τη μόνιμη εγκατάστασή τους στο ελληνικό έδαφος. Επιπλέον, η απαλλοτρίωση των θεσσαλικών εδαφών το 1924, περιόρισαν τα διαθέσιμα βοσκοτόπια. Έτσι τα τσελιγκάτα άρχισαν να εξασθενούν και μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ελάχιστα παρέμεναν ενεργά.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Κολιόπουλος, 1988, *ό.π.*, σ. 252-253, Κολιόπουλος, 2005, *ό.π.*, σ. 342.

¹⁴⁵ Στο *ίδιο*, 343-344.

¹⁴⁶ Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 32-33, 38-39.

Στη συνέχεια, η αγροτική μεταρρύθμιση (1917) και η απαλλοτρίωση τσιφλικιών, με στόχο τη λύση του προσφυγικού προβλήματος των Μικρασιατών, αποτέλεσαν μεγάλο πλήγμα για την κτηνοτροφία. Οι σμίχτες άρχισαν να αποτραβιούνται από τα τσελιγκάτα με τα πρόβατά τους.¹⁴⁷ Επιπλέον, η τεχνολογική εξέλιξη ευνοούσε τη γεωργία και όχι την κτηνοτροφία. Με όλα αυτά, τα τσελιγκάτα άρχισαν να χάνουν τη δύναμή τους και οι νομάδες κτηνοτρόφοι άρχιζαν να αγοράζουν εκτάσεις γης, να γίνονται γεωκτηνοτρόφοι ή να ασχολούνται με άλλα επαγγέλματα εγκαθιστάμενοι σε μόνιμες περιοχές.¹⁴⁸

Ως επακόλουθο της εξασθένησης των τσελιγκάτων ήταν οι ληστές να χάσουν τον ισχυρότερο σύμμαχό τους, δίνοντας την ευκαιρία στη κυβέρνηση Βενιζέλου για το οριστικό τέλος της ληστοκρατίας (1928).¹⁴⁹

¹⁴⁷ Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 89, Νιτσιάκος, *ό.π.*, σ. 37, 70-71.

¹⁴⁸ Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 90-91, Κολιόπουλος, 1997, *ό.π.*, σ. 164-165, 168.

¹⁴⁹ Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 117-118.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, πολλοί από τους υπόδουλους Έλληνες, μη μπορώντας να ζήσουν υποταγμένοι στην οθωμανική κυριαρχία, μετακινήθηκαν στα ορεινά μέρη και έγιναν νομάδες κτηνοτρόφοι. Η ανάγκη αυτών για συνεργασία και αλληλοβοήθεια τους οδήγησε στη δημιουργία των τσελιγκάτων. Ο άστατος τρόπος ζωής τους και οι μετακινήσεις τους, είχαν δημιουργήσει μία κοινωνική ομάδα στις δύσβατες ορεινές περιοχές, όπου δεν υπήρχαν οθωμανικά στρατιωτικά σώματα, σταθερά εγκατεστημένα, ούτε άλλοι μηχανισμοί δημόσιας ασφάλειας.

Τα τσελιγκάτα είχαν ιεραρχική δομή (τσέλιγκας, σμίχτες, τσοπάνηδες) και όλα τα μέλη ήταν συνδεδεμένα με συγγενικούς ή θεσμοθετημένους δεσμούς (κουμπαριές αδελφοποιήσεις κλπ.), έτσι ώστε να υπάρχει εμπιστοσύνη ανάμεσά τους. Ήταν εξοικειωμένοι με τα όπλα και τη βία, καθώς κυκλοφορούσαν ένοπλοι για την προστασία της περιουσίας τους. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον δημιουργήθηκαν οι κλέφτες, οργανωμένοι σε ιεραρχημένες ομάδες (καπετάνιος, πρωτοπαλίκαρα, παλικάρια), συνδεδεμένοι με δεσμούς, όπως οι ποιμένες. Αυτοί διακρίνονταν για τις ληστρικές τους ικανότητες, την εξοικείωση τους με τα όπλα, τις αξιακές τους αρχές (ανδρεία, λεβεντιά, παλικαριά, μπέσα) και την εύκολη κινητικότητά τους στις ορεινές δύσβατες περιοχές. Όλα αυτά, τα είχαν διδαχτεί μέσα στα τσελιγκάτα, με τα οποία συνδέονταν με συγγενικές σχέσεις. Οι συγγενικοί δεσμοί θεωρούνταν ιεροί, με αποτέλεσμα οι νομάδες κτηνοτρόφοι να παρέχουν στους κλέφτες, όποτε το είχαν ανάγκη, την πολύτιμη βοήθειά τους (π.χ. τροφοδοσία, ιατρική περίθαλψη, ρουχισμό), συμβάλλοντας, με αυτόν τον τρόπο στην επιβίωσή τους.

Ορισμένες φορές, η Οθωμανική Αυτοκρατορία οργάνωνε περιστασιακές εκστρατείες καταδίωξης των κλέφτικων ομάδων. Οι κλέφτες, σε περιόδους καταδίωξης, αποχωρούσαν από το πεδίο δράσης τους, βρίσκοντας καταφύγιο στα τσελιγκάτα και ξαναγύριζαν πίσω, για να συνεχίσουν το ληστρικό τους έργο, όταν αποχωρούσαν τα καταδιωκτικά σώματα. Έτσι, η νομαδική κτηνοτροφία αποτελούσε εμπόδιο στις οθωμανικές αρχές να αντιμετωπίσουν την εξάλειψη των κλέφτικων ομάδων. Σαφώς, και οι κλέφτες δεν άφηναν αβοήθητους τους νομάδες κτηνοτρόφους, αφού παρείχαν προστασία στα τσελιγκάτα από τις λεηλασίες των Τουρκαλβανών ληστών. Συνεπώς, μεταξύ τους υπήρχε μία σχέση αλληλοπροστασίας που ευνοούσε την ύπαρξη των δύο αυτών κατηγοριών.

Επιπλέον, οι νομάδες κτηνοτρόφοι βοηθούσαν τη ληστρική δράση των κλεφτών παρέχοντάς τους τις απαραίτητες πληροφορίες για τα μελλοντικά θύματά τους, αλλά και ενίσχυαν τις ομάδες τους με νέα μέλη. Έτσι, οι επιτυχείς εκβάσεις των κλέφτικων λεηλασιών ευνοούσαν τη ύπαρξη αυτών των ομάδων, κάνοντας αυτές δυνατότερες με το πέρασμα των χρόνων.

Η ολοένα και αυξανόμενη δύναμη των κλέφτικων ομάδων, χάρη στη συμπαράσταση της νομαδικής κτηνοτροφίας, ανάγκασε την οθωμανική εξουσία να υιοθετήσει το θεσμό των αρματολών, να τους νομιμοποιήσει δηλαδή, σε μια θέση με προνόμια. Ο κλέφτης έγινε ο νόμιμος φύλακας μιας περιοχής, εφοδιασμένος με πολεμικό υλικό όπως οι κατακτητές, απαλλαγμένος από φόρους, εισπράττοντας το μισθό του από τις κοινότητες. Οι κλέφτικες ομάδες, επιδεικνύοντας την κυριαρχική τους ικανότητα, προσπαθούσαν να πετύχουν την αμνήστευσή τους, με στόχο την απόκτηση ενός αρματολικιού. Οι αρματολικές, πλέον, ομάδες αποκτούσαν τοπική εξουσία και είχαν πλούτο. Σε όλο αυτό είχαν δίπλα τους τους νομάδες κτηνοτρόφους. Σε αυτούς εμπιστεύονταν την περιουσία τους, τα κοπάδια τους, καθώς και τη λεία τους από τις επιδρομές που συνέχιζαν να πραγματοποιούν. Συνεπώς, κατά τη διάρκεια της προεπαναστατικής περιόδου, οι αρματολικές ομάδες κατάφερναν να επιβιώνουν και να αποκτούν δύναμη και κύρος, έχοντας στο πλευρό τους τους νομάδες κτηνοτρόφους.

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, οι καπετάνιοι, με τις αρματολικές και κλέφτικες ομάδες τους, δημιουργούσαν σώματα ατάκτων και αγωνίζονταν για την αντιμετώπιση του εχθρού και την ελευθερία του γένους. Έχοντας πολεμικές ικανότητες και εθνική συνείδηση, η συμβολή τους ήταν σημαντική για την επιτυχή έκβαση του απελευθερωτικού αγώνα. Σε αυτή τη δύσκολη περίοδο, δεν θα κατάφερναν να επιβιώσουν αν δεν είχαν δίπλα τους τον μεγάλο υποστηρικτή τους, τους νομάδες κτηνοτρόφους.

Πιο συγκεκριμένα, η παραγωγική οργάνωση των νομάδων κτηνοτρόφων διέθετε τέτοια δυναμική που κατάφερε να επιβιώσει για πολλά χρόνια και να μείνει αναλλοίωτη, παρόλο τους πολέμους και τις κοινωνικές αλλαγές που λάμβαναν μέρος. Ειδικότερα, προσέφεραν τα κτηνοτροφικά προϊόντα τους όχι μόνο σε καιρό ειρήνης, μέσω του εμπορίου, αλλά και σε καιρό πολέμου, τροφοδοτώντας το έθνος αφιλοκερδώς. Έτσι, κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα, τα τσελιγκάτα ενίσχυαν τον ένοπλο αγώνα παρέχοντας παλικάρια, οπλαρχηγούς, χρήσιμες

πληροφορίες, τροφοδοσίες, βοήθεια, ιατρική περίθαλψη. Αυτό επέτρεψε στις ένοπλες ομάδες ατάκτων να επιβιώσουν και να διαιωνίζουν την ύπαρξή τους.

Στη συνέχεια, από την αρχή της δημιουργίας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, οι νομάδες κτηνοτρόφοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με την εχθρική στάση του. Ο νομαδικός τρόπος ζωής τους και οι οικονομικές δραστηριότητές τους αντιπροσώπευαν χαρακτηριστικά της παραδοσιακής κοινωνίας. Συνεπώς δεν ταίριαζαν στο χαρακτήρα του εκσυγχρονισμένου κράτους, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Ίδια αντιμετώπιση είχαν και οι ομάδες ατάκτων που είχαν πολεμήσει για την ελευθερία του γένους. Η κρατική απόφαση για δημιουργία τακτικού στρατού άφηνε εκτός πολλούς από τους αγωνιστές, προκαλώντας μεγάλη αναστάτωση. Οι ομάδες των ατάκτων αναγκάστηκαν να αναδιοργανωθούν και να επιστρέψουν στην παλιά συνήθειά τους, τη ληστρική τους ενασχόληση, δηλώνοντας, με αυτόν τον τρόπο, την εναντίωσή τους στις κρατικές αποφάσεις. Η εναντίωση των ληστών στην κρατική εξουσία ενθουσίαζε τους ποιμένες κτηνοτρόφους στους οποίους έβρισκαν την υποστήριξη που είχαν ανάγκη. Η δραστηριότητά τους αυτή χαρακτηρίστηκε, από τον E. Hobsbawm, ως «κοινωνική ληστείας». Με άλλα λόγια, ο «κοινωνικός ληστής» ήταν αυτός που είχε θάρρος να εναντιωθεί στην κρατική εξουσία και υποστήριζε την παραδοσιακή κοινωνία, την κοινωνία των απλών χωρικών και των νομάδων κτηνοτρόφων. Ως εκ τούτου, ο νομαδικός πληθυσμός στήριζε τις ληστρικές συμμορίες βοηθώντας τη συνέχιση της ληστρικής δράσης.

Η κρατική απομόνωση των ληστών ανάγκασε πολλούς να μεταβούν στις παραμεθόριες περιοχές και να επιδοθούν σε ληστρική δράση. Έτσι, δημιουργήθηκαν ληστρικές συμμορίες, οι οποίες ήταν ιεραρχημένες (λήσταρχο, ψυχογιό, παλικάρια), ενωμένοι με τους ίδιους δεσμούς και πρεσβεύοντας τις ίδιες αξίες όπως οι κλέφτικες ομάδες της προεπαναστατικής περιόδου. Παρόλο τη μεταβολή των στόχων τους από τους προγόνους τους, τους κλέφτες, και τη δημιουργία νέων δικτύων επικοινωνίας, δεν έπαψαν να έχουν σχέση με τους νομάδες κτηνοτρόφους.

Νομάδες κτηνοτρόφοι και ληστές συνδέονταν μεταξύ τους με ίδιους τρόπους ζωής, δρώντας σε μεγάλες γεωγραφικές εκτάσεις, εξοικειωμένοι με τις απρόσιτες περιοχές για τους υπόλοιπους αστούς, μαθημένοι σε στερήσεις και στις αντίξοες συνθήκες, εξοικειωμένοι με τα όπλα, ακολουθώντας συλλογικότητα για την ασφάλειά τους. Η κοινή ύπαρξή τους στις δύσβατες ορεινές περιοχές τους επέτρεπε να

δημιουργούν σχέσεις συνεργασίας μεταξύ τους. Αυτό βοηθούσε στη διατήρηση των ληστρικών συμμοριών. Επιπλέον, οι συγγενικοί δεσμοί, που τους ένωναν, αποτελούσαν ένα λόγο για αλληλοπροστασία. Μάλιστα, σε καταδιωκτικές περιόδους, πολλοί ληστές έβρισκαν καταφύγιο στα τσελιγκάτα. Ειδικότερα, η δυσκολία του κράτους για καταγραφή των νομάδων κτηνοτρόφων επέτρεπε στους ληστές να κρύβονται ανάμεσά τους.

Επίσης, κατά τη διάρκεια του χειμώνα, περίοδο που οι ληστρικές συμμορίες δεν ασκούσαν ληστρική δράση, οι περισσότεροι ληστές επέστρεφαν στα τσελιγκάτα για κάποια διαστήματα και ασχολούνταν με ποιμενικές δραστηριότητες. Εκεί, είχαν την ευκαιρία να ανασυνταχθούν, να σχεδιάσουν τη δράση τους, να συνάψουν νέους δεσμούς, εφοδιάζοντας την ομάδα τους με νέα μέλη, και να δημιουργήσουν νέα δίκτυα υποστήριξης. Αυτό συνέβαλε αποφασιστικά στη αύξηση της δύναμης της ληστείας, επιτρέποντάς της να επιβιώνει.

Παράλληλα, σημαντικός παράγοντας που ευνοούσε τη συντήρηση της ληστείας ήταν η διαμάχη μεταξύ των νομάδων κτηνοτρόφων και των αγροτών. Ο 19^{ος} αιώνας χαρακτηριζόταν από τη σταδιακή επιβολή της μικρο-ιδιοκτησίας, την ενίσχυση για γεωργική παραγωγή, την κρατική παρακώλυση για είσοδο των νομάδων κτηνοτρόφων στις εθνικές γαίες. Όλα αυτά επέτειναν τις αντιθέσεις ανάμεσα στους νομάδες κτηνοτρόφους και τους γεωργούς. Οι βοσκότοποι μειώνονταν, τα ενοίκια ολοένα και αυξάνονταν με αποτέλεσμα οι νομάδες κτηνοτρόφοι να υιοθετούν ξανά παλιές συνήθειες τους όπως το κάψιμο δασών για εξασφάλιση μελλοντικού βοσκοτόπου. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης ολοένα και περισσότεροι ποιμένες κατέφευγαν στη ληστεία, τροφοδοτώντας την με νέα μέλη αλλά και πολλές ληστρικές συμμορίες παρείχαν την προστασία στα τσελιγκάτα κατά τη διάρκεια τέτοιων διαφωνιών. Αυτά τα περιστατικά συνέβαλαν σημαντικά στη διατήρηση της ληστρικής δράσης.

Το ελληνικό κράτος προσπαθούσε με διάφορα μέτρα να αντιμετωπίσει το ληστρικό πρόβλημα. Δημιουργώντας διάφορα σώματα ασφαλείας (π.χ. χωροφυλακή, φάλαγγα) στα οποία μπορούσαν να απορροφηθούν, θεσπίζοντας αυστηρές ποινές σε περιπτώσεις ληστείας, οργανώνοντας καταδιωκτικές εκστρατείες. Ωστόσο, αυτό που πετύχαινε ήταν μια μικρή ύφεση της ληστρικής δράσης. Γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι το κύριο εμπόδιο στην κρατική προσπάθεια ήταν η νομαδική κτηνοτροφία. Γι' αυτό το λόγο, πήρε μέτρα με σκοπό να ελέγξει τον κατεξοχήν παράγοντα ενίσχυσης των

ληστρικών συμμοριών, τη νομαδική κτηνοτροφία. Ειδικότερα, επέβαλε την υποχρεωτική καταγραφή των μελών των τσελιγκάτων, προώθησε τη μόνιμη εγκατάστασή τους σε κοινότητες, δυσκόλεψε την εποχιακή μετακίνησή τους και καθιέρωσε αυστηρές ποινές σε περίπτωση υπόθαλψης ληστών. Τα σκληρά, αυτά, κρατικά μέτρα, που είχαν ως κύρια θύματα τους ποιμένες, σε συνδυασμό με τον ανταγωνισμό που είχε δημιουργηθεί ανάμεσα σε γεωργία και κτηνοτροφία οδήγησαν στην παρακμή της νομαδικής κτηνοτροφίας.

Ολοκληρώνοντας την εργασία αυτή, διαπιστώνουμε ότι η νομαδική κτηνοτροφία αποτελεί τον κύριο παράγοντα που επέτρεπε τη σταθερή παρουσία και τη διατήρηση των ληστρικών ομάδων στις ορεινές κοινωνίες, από την περίοδο της Τουρκοκρατίας μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Χάρη στην υποστήριξη των νομάδων κτηνοτρόφων, τα ορεινά, δύσβατα εδάφη της Ελλάδας, κατακλύζονταν από κλέφτικες ομάδες στην προεπαναστατική εποχή και από ληστρικές συμμορίες στη μετεπαναστατική περίοδο. Γι' αυτό το λόγο, δεν είναι τυχαίο που, μετά το περιστατικό στο Δήλεσι¹⁵⁰, ο ξένος τύπος χαρακτήριζε τη χώρα μας ως *φωλέα ληστών και πειρατών*.¹⁵¹

¹⁵⁰ Βλ. παραπάνω σ. 36-37. Περισσότερες πληροφορίες για το περιστατικό της δολοφονίας στο Δήλεσι, βλ. Αναστασόπουλος, *ό.π.*, σ. 121-126.

¹⁵¹ Στο *ίδιο*, σ. 122.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αναστασόπουλος Νικόλαος, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: Το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 2012.

Αναστασόπουλος Νικόλαος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος (μέσα 19ου - αρχές 20^{ου} αι.)*, Εστία, Αθήνα, 2018.

Αρσενίου Λάζαρος, *Τα τσελιγγάτα, Οι άτυποι συνεταιρισμοί των ορεινών κτηνοτρόφων στην ειρηνική παραγωγή και τους εθνικούς αγώνες*, Ιδιωτική, Αθήνα, 1972.

Ασδραχάς Σπύρος, *Πρωτόγονη Επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες (18ος–19^{ος} αι.)*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα, 2019.

Βασδραβέλλης Ι, *Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν*, *Μακεδονικά*, 11, Θεσσαλονίκη, 1971, σ. 425–435.

Βουρνάς Τάσος, *Ο βασιλεύς των ορέων. Η ληστοκρατία σαν πρόβλημα των πρώτων φάσεων του ελεύθερου εθνικού μας βίου*, Τολίδη Αφοί, Αθήνα 1960.

Γούναρης Βασίλης, *Δεν είν'ο περσινός καιρός... Έλληνες κλεφταρματολοί και Αλβανοί στασιαστές (1829-1831)*, ΠΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2019.

Γκιόλιας Μάρκος, *Παραδοσιακό Δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, Πορεία, Αθήνα, 2004.

Δαμιανάκος Στάθης, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα, 2003.

Δερμεντζόπουλος Χρήστος, *Μύθοι-παραστάσεις-ιδεολογία*, Πλέθρον, Αθήνα, 1997.

Καρατζένης Νίκος, *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων (οι άνθρωποι των αετοκορφών, της αυγής, του ήλιου και των καταιγίδων)*, Άρτα, 1991.

Κασομούλης Νικόλαος, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων, 1821-1833*, Τόμ. Α, Τυπογραφείον Ιωάννου Βάρτσου, Αθήνα, 1939.

Κολιόπουλος Ιωάννης, «Περί 'κοινωνικών' και άλλων ληστών στη νεότερη Ελλάδα», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 23, Αθήνα, 1980, σ 422-436.

- Κολιόπουλος Ιωάννης, *Ληστές, Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, Ερμής, Αθήνα, 1988.
- Κολιόπουλος Ιωάννης, «Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο: Θ. Βερέμης κ.ά, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεώτερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997, σ. 133-175.
- Κολιόπουλος Ιωάννης, *Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι) Περί λύχνων αφάς*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2005.
- Κοταρίδης Νίκος, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα, 1993.
- Κοταρίδης Νίκος, «Λόγος και πρακτικές των ενόπλων της μεθορίου», στο: Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006, σ. 199-234, 239-242.
- Λαμνάτος Βασίλης, *Η ζωή στα χειμαδιά*, Παπαζήση, Αθήνα, 1973.
- Λιάτσος Δημήτρης, *Η Βαυαροκρατία και οι αγωνιστές του '21*, Το Ελληνικό Βιβλίο, Αθήνα, 1976.
- Μπουσχότεν Βαν Ρίκι, «Γεωπολιτική της ελληνικής Αντίστασης. Η περίπτωση της Βόρειας Πίνδου», περ. Δοκιμές, τ. 6, Αθήνα, 1997.
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου, στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα, 1995.
- Παπαγεωργίου Στέφανος, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Παπαζήση, Αθήνα, 2004.
- Παπασταματίου Δημήτριος, «Οι ένοπλες ομάδες», στο: Δ. Παπασταματίου, Φ. Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, ΣΕΑΒ, Αθήνα, 2015, σ. 129-140.
- Πολίτης Αλέξης, «Η μορφή του καπετάν Μπασδέκη», περ. *Μνήμων*, τ. 11, Αθήνα, 1987, σ. 1-31.
- Πιζάνιας Πέτρος, *Ιστορία των νέων Ελλήνων, από το 1400 έως το 1820*, Εστία, Αθήνα, 2018.
- Ροδάκης Περικλής, *Κλέφτες και Αρματολοί, Η ιστορικοκοινωνική διαμόρφωση του Ελλαδικού χώρου στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, τόμ. Α', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.

Τσιάμαλος Δημήτρης, *Οι αρματολοί της Ρούμελης, Μελέτη για τις αρματολικές συγκρούσεις και τα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα της περιοχής κατά την προεπαναστατική και επαναστατική περίοδο του 1821*, Παπαζήση, Αθήνα, 2009.

Petropoulos John A., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο, 1833-1843*, Β' Έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1997.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

«Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1986 η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/ δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης»